

ABSTRACT

Occasioned by the death of Creveliers off Astypalaia:
The island's role in the raids by Catholic corsairs during the 17th century

Giorgos Koutzakiotis

Between shortly before midnight of the 24th and early morning of the 25th of September 1679, the life of French corsair Hugues Creveliers, leader of the most important corsair company active in the Aegean sea in the 1670s, came to an inglorious end off the coast of Astypalaia, due to the blowing up of his ship by a member of his crew. The present study takes a closer look at the details of the event and attempts to portray the role that Astypalaia played in the raids of Catholic privateers against the Ottomans during the seventeenth century; raids which had become a regular occurrence because of the protracted Venetian-Ottoman wars. The privileged geographical location of the island made it an ideal base for the corsairs to launch their attacks against commercial ships following the routes between Alexandria and Constantinople. At the same time, Astypalaia was an excellent hideout for corsairs, not only because they could find provisions there (such as bread, wine, etc.) and stock up with drinking water, but also because the island provided plenty of safe anchorages. The names of Astypalaia's havens in French and Italian portolan texts, along with other information of the time (testimonies about corsair contracts written on the island and marriages between privateers and local Greek women), attest not only the strong relationship that the corsairs built with Astypalaia, but also the degree of appropriation of the place by them. In the last part of this study we examine the role of the bay of Vathy in the corsair raids, since this is most likely where the explosion of Creveliers' ship took place. This particular bay has similar traits to other anchorages in the Cycladic islands where we know that corsairs repaired their ships, since they had built small forts or batteries at the narrow entrances to these lairs so that no enemy ship could approach. *In-situ* research conducted by the author on the south side of the narrow straits of Vathy bay led to the discovery of similar built structures which seem to be relevant to the frequent corsair presence there.

Με αφορμή τον θάνατο του Creveliers στην Αστυπάλαια: Ο ρόλος του νησιού στις καταδρομικές επιχειρήσεις των καθολικών κουρσάρων κατά τον 17ο αιώνα*

Γιώργος Κουτσακιώτης

Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών

Κατά τα μεσάνυχτα της 24ης προς την 25η Σεπτεμβρίου του 1679, Κυριακή προς Δευτέρα, μια δυνατή έκρηξη ακούστηκε στην Αστυπάλαια¹. Είχαν εκραγεί οι 8.000 λίβρες (περίπου 4 τόνοι) πυρίτιδας που είχε στην αποθήκη του το μεγαλύτερο ιστιοφόρο του γάλλου κουρσάρου Hugues Creveliers². Το βατσέλο του Creveliers διέθετε πλήρωμα 260 ανδρών και ήταν εξοπλισμένο με 36 κανόνια. Από την έκρηξη θα έβρισκαν τον θάνατο τα περισσότερα μέλη του πληρώματος, εκτός από 40 άνδρες που βρίσκονταν τη στιγμή εκείνη στη στεριά. Ανάμεσα στα θύματα περιλαμβάνονταν ο ίδιος ο Creveliers και οι δύο αδελφοί του³,

τα σώματα των οποίων, όπως αναφέρεται⁴, εντοπίστηκαν μισοκαμένα σε απόσταση είκοσι βημάτων από την ακροθαλασσιά.

Η ανατίναξη του πλοίου του Creveliers, την οποία είχε προκαλέσει η εκδικητική μανία ενός μέλους του πληρώματος που ο κουρσάρος είχε προσβάλει, θα διέλυε εντέλει τη μεγαλύτερη εταιρεία κουρσάρων η οποία δρούσε στο Αιγαίο κατά τη δεκαετία του 1670. Την εταιρεία αυτή αποτελούσαν περισσότεροι από είκοσι κουρσάροι που αναγνώριζαν ως αρχηγό τους τον Creveliers, καθώς αυτός τους είχε «παραχωρήσει» τη σημαία του⁵, δηλαδή τους είχε εκχωρήσει –ασφαλώς

* Η επιτόπια έρευνα του γράφοντος στην Αστυπάλαια και, εντέλει, η συγγραφή αυτού του κειμένου δεν θα ήταν δυνατή χωρίς το αμέριστο ενδιαφέρον και τη συμπαράσταση του Ανδρέα Γ. Βλαχόπουλου, Αναπληρωτή Καθηγητή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων· τον ευχαριστώ από καρδιάς.

1. Στα δημοσιευμένα από τον Μ. Ι. ΜΑΡΚΟΠΟΛΙΝ (1893, 110), σε ελληνική μετάφραση, ιστορικά σημειώματα των Καπουκίνων της Νάξου αναφέρεται ότι η ανατίναξη του πλοίου του Creveliers έγινε το 1679 «περί τὸ μεσονύκτιον τῆς Κυριακῆς πρὸς τὴν Δευτέραν, 25 Σεπτεμβρίου, κατὰ τὸ νέον [ἡμερολόγιον]». Μεταφράζοντας το ίδιο απόσπασμα, ο Π. Γ. ΖΕΡΛΕΝΤΗΣ (1922, 97) γράφει ότι το γεγονός συνέβη «περὶ τὸ μεσονύκτιον τῆς κυριακῆς πρὸς τὴν δευτέραν, μὴνὸς Σεπτεμβρίου εἰκοστῆ ἑβδόμη, κατὰ τὸ νέον [ἡμερολόγιον]», πράγμα που δεν ευσταθεῖ, αφού η 27η Σεπτεμβρίου 1679 ήταν ημέρα Τετάρτη. Πράγματι, δύο άλλες πηγές της ίδιας εποχής, τα *Mémoires* του γάλλου διπλωμάτη Laurent d'Arnieux και η επιστολή ενός συνοδού του, που περιγράφουν εν είδει ημερολογίου το ίδιο ταξίδι, μας πληροφορούν, την Τρίτη 24 Οκτωβρίου 1679, ότι το πλοίο του κουρσάρου είχε ανατιναχθεί στην Αστυπάλαια πριν από έναν μήνα (De *** 1680, 36· LABAT 1735, 481). Τον πρόσφατο τότε θάνατο του Creveliers, τον Σεπτέμβριο του 1679, είχε πληροφορηθεί κατά την άφιξή του στη Μήλο, στις 23 Οκτωβρίου του ίδιου έτους, και ο γάλλος οριενταλιστής Antoine Galland (BSB, Cod. gall. 728, σ. 53, 56. Πρβ. BAUDEN 2000, 244). Δύο δεκαετίες αργότερα, ο ιστορικός ηγούμενος της Νάξου Robert Saulger, ο οποίος συνέταξε το εκτενέστερο κείμενο με βιογραφικά στοιχεία για τον γάλλο

κουρσάρο, γράφει ανακριβώς ότι η ανατίναξη του πλοίου του είχε γίνει τον Οκτώβριο του 1678 και περίπου στις επτά η ώρα το βράδυ (SAULGER 1698, 316-318).

2. SAULGER 1698, 317. Τόσο οι σύγχρονοι του Creveliers όσο και οι μεταγενέστεροι γράφουν το όνομά του με διαφορετικό τρόπο ο καθένας· εδώ υιοθετήθηκε ο τρόπος γραφής του ονόματος από τον Saulger και από τους Καπουκίνους της Νάξου, οι οποίοι άλλωστε τον γνώριζαν και προσωπικά. Το βάρος της λίβρας στο Παρίσι και στις περισσότερες περιοχές του βασιλείου της Γαλλίας ήταν τότε ίσο με 16 ουγγιές (A.F. 1694, τ. 1, σ. 658 και τ. 2, σ. 150)· μία ουγγιά της περιόδου του *Ancien Régime* αντιστοιχεί σε 30,59 γραμμάρια (<https://www.cnrtl.fr/definition/once>) και, επομένως, μία λίβρα ισοδυναμεί με 489,44 γραμμάρια.
3. BAUDEN 2000, 244-245, όπου δημοσιεύονται οι πληροφορίες του A. Galland για τον θάνατο του Creveliers. Η ακρίβεια των αριθμητικών δεδομένων για το πλήρωμα και για τα κανόνια του πλοίου καθιστά τις πληροφορίες του Galland περισσότερο αξιόπιστες. Στα ιστορικά σημειώματα των Καπουκίνων της Νάξου αναφέρεται ότι το πλοίο του Creveliers έφερε περισσότερα από 40 κανόνια και ότι είχε πλήρωμα πλέον των 200 ανδρών, από τους οποίους είχαν σωθεί μόνο 20-30 (ΜΑΡΚΟΠΟΛΙΣ 1893, 110· ΖΕΡΛΕΝΤΗΣ 1922, 97), ενώ άλλες πηγές ανεβάζουν τον αριθμό των μελών του ίδιου πληρώματος σε περισσότερα από 300 (De *** 1680, 36-37· LABAT 1735, 481).
4. SAULGER 1698, 318.
5. SAULGER 1698, 314.

εγγράφως– το δικαίωμα άσκησης του κούρσου εναντίον των μουσουλμάνων· δικαίωμα που του παρέιχε η άδεια καταδρομής (*patente*), την οποία ο γάλλος κουρσάρος είχε εξασφαλίσει από τον δούκα της Σαβοΐας, με αντάλλαγμα, όπως προβλεπόταν συνήθως στις άδειες αυτές, την καταβολή του 10 % της αξίας των κουρσάρικων λειών⁶. Ο ίδιος ο Creveliers διέθετε δικό του στόλο από 12-15 πλοία, τα περισσότερα γαλιότες, επανδρωμένο από «Προβηγκιανούς, Ιταλούς, Έλληνες, Μανιάτες, Σκλαβούνους», όπως γράφει ο ηγούμενος της μονής Ιησουιτών της Νάξου Robert Saulger⁷. Ο Saulger είναι και ο μόνος ο οποίος μας πληροφορεί επίσης για τον λόγο για τον οποίο ο Creveliers βρέθηκε τότε στην Αстуπάλαια:

«Είχε πάει να αγκυροβολήσει στο λιμάνι της Σταμπάλιας με το μεγάλο βατσέλο του, πάνω στο οποίο βρίσκονταν όλα τα πλούτη του· το βατσέλο συνοδευόταν από δύο γαλιότες που δεν το εγκατέλειπαν ποτέ και είχαν εκατό άνδρες η καθεμία. Περίμενε εκεί [στην Αстуπάλαια] να περάσει μια μεγάλη νηοπομπή η οποία ερχόταν από την Αλεξάνδρεια με προορισμό την Κωνσταντινούπολη.⁸»

Δεν ήταν βέβαια η πρώτη φορά που πλοία του Creveliers βρίσκονταν στην Αстуπάλαια και στην ευρύτερη περιοχή της, για να στήσουν ενέδρα σε διερχόμενα εμπορικά οθωμανικά πλοία, τα οποία ακολουθούσαν τις ρότες μεταξύ Αλεξάνδρειας και Κωνσταντινούπολης και διέσχιζαν αναγκαστικά τα στενά περάσματα που διαμορφώνονται ανάμεσα στις μικρασιατικές ακτές και τα νησιά. Στα τέλη Μαΐου και στις αρχές Αυγούστου του 1673, για παράδειγμα, ο Creveliers, μαζί με άλλους κουρσάρους-συνεταίρους του (Honorato Tirragallo, Allegre, Martin και Honoré Posseu/Possel), μαρτυρούνται να πλέουν στα νοτιοανατολικά της Αстуπάλαιας, κατά την Κάρπαθο, προς αναζήτηση νηοπομπών που είχαν αναχωρήσει από την Αίγυπτο⁹. Επίσης, έχει καταγραφεί από τους Καπουκίνους της Νάξου το γεγονός ότι, στις 2 Σεπτεμβρίου 1678, ο Creveliers και δύο άλλοι

κουρσάροι (Jean-Joseph d'Antrechaux και Pietro Santo) είχαν αναχωρήσει για την Αстуπάλαια, παίρνοντας μαζί τους όσους μουσουλμάνους είχαν καταφέρει να αιχμαλωτίσουν στη Νάξο, καθώς και τα υπάρχοντα του οθωμανού φοροεισπράκτορα (*noy-voda*)¹⁰. Εύλογα, λοιπόν, ένα ιστορικό μυθιστόρημα της ίδιας εποχής, η *Ιστορία και οι περιπέτειες της γεωργιανής Kemiski*, παρουσιάζει τον Creveliers, τον «Βασιλιά του Αρχιπελάγους», να επιτίθεται, μαζί με άλλους κουρσάρους, σε νηοπομπή, στα νότια της Κω, και αργότερα να βρίσκεται στην Αстуπάλαια, όπου υποτίθεται ότι τον είχε συναντήσει απεσταλμένος των Μανιατών προτείνοντάς του την οργάνωση στρατιωτικής επιχείρησης στη Μάνη για την εκδίωξη των Οθωμανών¹¹.

Η ιστοριογραφία έχει ήδη εξετάσει, σε γενικές γραμμές, τη σχέση της Αстуπάλαιας με το κούρσο και την πειρατεία. Ιδιαίτερα ο Ν. Μπελαβίλας έχει επισημάνει ότι η μοναχική θέση της Αстуπάλαιας στο νοτιοανατολικό Αιγαίο και τα πολλά και ασφαλή αγκυροβόλια της την καθιστούσαν λιμάνι «εκτός ελέγχου» και «μόνιμο αγκυροβόλιο της πειρατείας». Είναι γνωστό, εξάλλου, ότι οι Ιωαννίτες ιππότες της Ρόδου (1310-1522) χρησιμοποιούσαν την Αстуπάλαια ως καταφύγιο, όταν κυνηγούσαν εμπορικά πλοία των Οθωμανών και των Μαμελούκων, τα οποία έπλεαν μεταξύ Αλεξάνδρειας και Κωνσταντινούπολης¹². Αργότερα, στο μεταίχμιο του 16ου και του 17ου αιώνα, ενδεικτική του κομβικού ρόλου της Αстуπάλαιας στις καταδρομικές επιχειρήσεις των χριστιανών είναι η μαρτυρία του ισπανού κουρσάρου Alonso de Contreras, ο οποίος εξιστορεί σε αυτοβιογραφικό κείμενό του, μεταξύ άλλων, και μια περιπέτειά του στο νησί¹³.

Ο Creveliers, ο οποίος καταγόταν από την πόλη La Ciotat της Προβηγκίας, κυριάρχησε στο Αιγαίο δεκατέσσερα χρόνια (1665-1679), προκαλώντας βιαιοπραγίες αδιάκριτα εναντίον μουσουλμάνων και χριστιανών, ορθόδοξων αλλά και καθολικών¹⁴. Ωστόσο, η δράση

6. ΝΤΟΚΟΣ 1963, 38, 45, 59, 62. Πρβ. BAUDEN 2000, 246.

7. SAULGER 1698, 310, 314.

8. SAULGER 1698, 317.

9. *Gazette* 1673, 857-858. Πρβ. DAL POZZO 1715, 409-410, 414.

10. ΜΑΡΚΟΠΟΛΙΣ 1893, 109-110· ΖΕΡΛΕΝΤΗΣ 1922, 94-95.

11. LE NOBLE 1697, 232-235, 276-277 (για την επωνυμία του Creveliers ως «le Roi de l'Archipel», βλ. σ. 232).

12. Βλ. κυρίως ΜΠΕΛΑΒΙΛΑΣ 1997, 88-92.

13. DE CONTRERAS 1994, 86-96.

14. BAUDEN 2000, 246. Ο SLOT (1982, 196, 408 σημ. 24) γράφει ότι ο Creveliers ήταν από την Αβινιόν παραπέμποντας μόνο στο έργο του SAULGER (1698), ο οποίος όμως αναφέρει ρητά (σ. 305) ότι ο κουρσάρος ήταν από την πόλη La Ciotat. Ο ίδιος μας πληροφορεί επίσης ότι ο Creveliers κυριάρχησε στο Αρχιπέλαγος δεκατέσσερα χρόνια (SAULGER 1698, 314). Για τις βιαιοπραγίες του, βλ. ΚΡΑΝΤΟΝΕΛΜΗ 1991, σποράδην, όπου όμως αναφέρεται ανακριβώς ότι ο Creveliers καταγόταν από τη Σαβοΐα (σ. 121) και ότι ήταν κουρσάρος της Μάλτας (σ. 121, 129, 221, 244).

του ως κουρσάρου φαίνεται να άρχισε το 1657, καθώς σώζεται αντίγραφο της άδειας καταδρομής που είχε αποκτήσει, στις 11 Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους, από τον μέγα δούκα της Τοσκάνης, για το πλοίο *La Madonna delle Grazie*¹⁵. Εντούτοις, ο γάλλος οριενταλιστής Antoine Galland μας πληροφορεί ότι ο Creveliers ασκούσε το κούρσο αρχικά υπό τη σημαία του βασιλείου της Ισπανίας και στη συνέχεια υπό τη σημαία του δουκάτου της Σαβοΐας, «για να μην είναι αναγκασμένος να πολεμά εναντίον των συμπατριωτών του»¹⁶, καθώς η Γαλλία βρισκόταν τότε σε πόλεμο με την Ισπανία (1672-1678). Πάντως, το 1673 τα πλοία του έφεραν ακόμη την ισπανική σημαία¹⁷. Κατά πάσα πιθανότητα, ο κουρσάρος έλαβε διαδοχικά άδειες καταδρομής από τον μέγα δούκα της Τοσκάνης, από τον βασιλιά της Ισπανίας και από τον δούκα της Σαβοΐας, καθώς οι άδειες αυτές είχαν συγκεκριμένη διάρκεια ισχύος, ενώ η ανανέωση ή η παράτασή τους δεν ήταν δεδομένη. Το πρώτο πλοίο που διέθετε ήταν μικρό (γαλιότα ή *patache*), αλλά αργότερα, με τα κέρδη που αποκόμισε, κατόρθωσε να δημιουργήσει, όπως σημειώθηκε, έναν μικρό ιδιόκτητο στόλο¹⁸.

Όταν, λοιπόν, ο Creveliers άρχισε να κυριαρχεί στο Αιγαίο, η περιοχή αποτελούσε εμπόλεμη ζώνη, λόγω του Κρητικού Πολέμου (1645-1669), ο οποίος μαινόταν ήδη δύο δεκαετίες. Η δράση των κουρσάρων στο Αιγαίο, όπως μας δείχνει η περίπτωση του Creveliers, δεν περιορίστηκε ούτε κατά τη σύντομη ειρηνική περίοδο που ακολούθησε μέχρι το ξέσπασμα του επόμενου, μακροχρόνιου βενετο-οθωμανικού πολέμου, του Πολέμου του Μοριά (1684-1699). Με άλλα λόγια, η παρουσία των καθολικών κουρσάρων στο Αιγαίο ήταν συνεχής καθ' όλη τη διάρκεια του δεύτερου μισού του 17ου αιώνα. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα η δράση τους να αποκτήσει με τον καιρό μια κανονικότητα, την οποία καθόριζε επίσης το γεγονός ότι ο οθωμανικός στόλος έπλεε στο Αιγαίο για να συλλέξει τους φόρους των νησιών μόνο όταν ο καιρός γινόταν ευνοϊκός, από τον Μάιο έως τον Οκτώβριο. Κατά συνέπεια, τους υπόλοιπους μήνες οι κουρσάροι είχαν τη

δυνατότητα να διαμένουν ανενόχλητοι στις Κυκλάδες και σε γειτονικά τους νησιά όπως η Αστυπάλεια. Μόλις πληροφορούνταν την έξοδο του οθωμανικού στόλου στο Αιγαίο, εγκατέλειπαν τα νησιά και δρούσαν σε περιοχές ασφαλέστερες και παράλληλα κατάλληλες τόσο για ενέδρα σε εμπορικά πλοία όσο και για την αιχμαλωσία ανθρώπων στις ακτές. Πιο συγκεκριμένα, την άνοιξη ενέδρευαν μεταξύ Σάμου και Δωδεκανήσων και το θέρος μεταξύ Κύπρου, Αιγύπτου και Συρίας¹⁹. Η θέση της Αστυπάλειας ήταν λοιπόν και πάλι προνομαϊκή.

Την κανονικότητα αυτή, που διαμορφώθηκε κατά το δεύτερο μισό του 17ου αιώνα, μαρτυρεί άμεσα ο Άγγλος Anthony Roberts, ο οποίος το 1692 είχε αιχμαλωτιστεί στην Ίο από μέλη του πληρώματος ενός κουρσάρικου πλοίου, όπου στη συνέχεια θα υπηρετούσε για αρκετούς μήνες, τους περισσότερους ως πυροβολητής (*Gunner*), μέχρι την απόδρασή του. Όσον αφορά ιδιαίτερα την Αστυπάλεια, ο Roberts γράφει ότι παρήγαγε τότε κρασί, σιτηρά, λάδι και άλλα προϊόντα και ότι ήταν πολυσύχναστη από τους κουρσάρους, καθώς εκεί μπορούσαν εύκολα να εφοδιαστούν με νερό και, επίσης, να προμηθευτούν καλής ποιότητας άρτο²⁰. Ο Ναπολιτάνος Francesco Piacenza, στο νησολόγιό του που εκδόθηκε λίγα χρόνια νωρίτερα, κάνοντας λόγο για την αφθονία των προϊόντων της Αστυπάλειας, επιβεβαιώνει τη μαρτυρία του Roberts και επισημαίνει ακριβέστερα ότι όχι μόνο τα διερχόμενα εμπορικά πλοία αλλά και εκείνα των κουρσάρων προμηθεύονταν εκεί τα αναγκαία και ιδιαίτερα παξιμάδι από κριθάρι²¹. Ο γάλλος αξιωματικός Dusauzey, στην περιγραφή του Αρχιελάγους που συνέταξε για ναυτική χρήση το 1699 και υπέβαλε στον υπουργό comte de Pontchartrain, αναφέρει επίσης ότι η Αστυπάλεια προσείλκυε τους κουρσάρους λόγω των πολύ καλών σιτηρών της, καθώς επίσης και λόγω των λιμανιών της²². Δύο δεκαετίες αργότερα, τα δημητριακά, μαζί με το κρασί και τα τυριά, εξακολουθούσαν να αποτελούν τα κυριότερα είδη εμπορίου του νησιού· μάλιστα γνωρίζουμε ότι, όταν η σοδειά ήταν καλή, μπορούσαν να

15. CALAFAT, KAISER 2016, 242.

16. BAUDEN 2000, 246.

17. POUMARÈDE 2009, 484.

18. SAULGER 1698, 310, 314. Πρβ. BAUDEN 2000, 246.

19. ANF, AE B' 862, φ. 75'. Πρβ. MAGNI 1679, 292· HACKE 1699, 8-9. Βλ.

επίσης SLOT 1982, 194, 200, 410 σημ. 53· FONTENAY 2010, 370.

20. HACKE 1699, 42.

21. PIACENZA 1688, 239.

22. ANF, Marine 3 JJ 219, ap. 1, σ. 105.

εξαχθούν 2.000 κοιλά (περίπου 50 τόνοι) κριθάρι, 1.000-1.500 κοιλά (περίπου 25-37,5 τόνοι) σιτάρι και 200-300 βαρέλια κρασί (15,6-23,4 τόνοι)²³.

Εκτός από τα σιτηρά, οι γενναίοι οίνοι (*generous Wines: κρασιά υψηλόβαθμα σε αλκοόλ και πλούσια σε γεύση και άρωμα*) που η Αστυπάλαια παρήγαγε σε αφθονία ήδη κατά τις δεκαετίες του 1660 και του 1670, όπως ο άγγλος διπλωμάτης Paul Rycaut μας πληροφορεί²⁴, ήταν ένα ακόμη προϊόν που οι κουρσάροι προμηθεύονταν στο νησί: Στα κατάστιχα της καγκελαρίας του γαλλικού προξενείου Μήλου και Κιμώλου είναι καταχωρισμένο εκ των υστέρων ένα χρεωστικό ομόλογο που είχε συνταχθεί στην Αστυπάλαια στις 7 Μαΐου 1699 και με το οποίο ο κορσικανός Andriano Franceschi, πλοίαρχος του *Santa Elena*, αναγνωρίζει την οφειλή του έναντι του Lazare Alby, ο οποίος του είχε δώσει 57 βαρέλια κρασί της Αστυπάλαιας, μαζί με μικρές ποσότητες καπνού και κρεμμυδιών²⁵. Αξίζει να προστεθεί ότι το *Santa Elena*, που είχε αγκυροβολήσει τότε στο νησί, ήταν το κουρσάρικο πλοίο με σημαία της Τοσκάνης στο οποίο, έξι χρόνια πριν, είχε υπηρετήσει διά της βίας ο A. Roberts και, επίσης, ότι ο πλοίαρχος Franceschi ήταν προφανώς συγγενής του σημαντικού επιχειρηματία του Λιβόρνο Anton Paolo Franceschi, ο οποίος διέθετε πλοία που ασκούσαν το κούρσος, καθώς και χώρο εγκλεισμού (*bagno*) με 400 σκλάβους που εργάζονταν καθημερινά στην ίδια πόλη για λογαριασμό του²⁶.

Η οικειοποίηση του νησιωτικού χώρου από τους καθολικούς κουρσάρους

Πέρα από τις αναγκαίες προμήθειες για τα πλοία τους, όπως σημειώθηκε, η Αστυπάλαια προσέφερε στους κουρσάρους επίσης κατάλληλα αραξοβόλια. Οι γαλλικοί πορτολάνοι των τελών του 17ου και των αρχών του 18ου αιώνα μας πληροφορούν λεπτομερώς για τα αγκυροβόλια του νησιού στα οποία έβρισκαν καταφύγιο τα ιστιοφόρα της εποχής· οι πορτολάνοι αυτοί

φαίνεται να αναπαράγουν δεδομένα παλαιότερων, αφού οι πληροφορίες τους για τις «συνήθειες» των κουρσάρων συνάδουν περισσότερο με την ιστορική πραγματικότητα του 17ου αιώνα. Τα περισσότερα αγκυροβόλια για τα οποία γίνεται λόγος στους πορτολάνους εκτείνονται στη νότια ακτογραμμή του νησιού, μεταξύ των ακρωτηρίων Μακριά Πούντα και Πούλαρης, ενώ στις βόρειες ακτές περιγράφεται μόνο ο κόλπος του Βαθιού²⁷. Μερικοί πορτολάνοι αναφέρουν, επίσης, θέσεις για αγκυροβόλημα «μπροστά» ή «κάτω» από τη Χώρα, χωρίς να τις προσδιορίζουν ονομαστικά²⁸. Ασφαλώς εννοούν τον Πέρα Γιαλό και τους γειτονικούς όρμους μεταξύ των ακρωτηρίων Μαύρη Πούντα και Μακριά Πούντα (Λιβάδι και Μαρμάρι). Αντίθετα, τα αγκυροβόλια από τη Μακριά Πούντα έως το ακρωτήριο Πούλαρης περιγράφονται λεπτομερώς και ονοματίζονται στους περισσότερους πορτολάνους· πρόκειται κατά γεωγραφική σειρά για τα ακόλουθα: Port Martin ή Saint-Martin/Porto Martino (Όρμος Στενό), Port des Trois Bouches/Porto delle Tre Bocche («Λιμάνι των Τριών Στομιών»: Όρμος Μαλτεζάνα), Porto Genovese/Porto Génois («Γενοβέζικο Λιμάνι»: Όρμος Αγγελίδι) και Porto Livornese/Port de Ligorpe («Λιβορνέζικο Λιμάνι»: Όρμος Βλυχάδια)²⁹. Τα εν λόγω τοπωνύμια, καθώς και παρόμοιες περιγραφές των αντίστοιχων αγκυροβολίων, συναντά κανείς και σε μεταγενέστερους γαλλικούς και ιταλικούς πορτολάνους, οι οποίοι μάλιστα επανεκδίδονταν έως τη δεκαετία του 1870³⁰. ωστόσο, τα ίδια τοπωνύμια δεν απαντούν σε άλλες πηγές (ελληνικούς πορτολάνους, γαλλικά και ιταλικά νησολόγια και ταξιδιωτικά κείμενα), πράγμα που σημαίνει ότι οι δυτικοευρωπαίοι ναυτικοί είχαν ονοματίσει τα συγκεκριμένα αγκυροβόλια με βάση τις δικές τους χρήσεις του παράκτιου χώρου, ή ακόμη και με βάση τις δικές τους παραστάσεις. Πράγματι, οι πορτολάνοι μας πληροφορούν ότι η ονομασία «Λιβορνέζικο Λιμάνι», που έφερε ο όρμος Βλυχάδια, είχε δοθεί από τους κουρσάρους του Λιβόρνο³¹, δηλαδή κουρσά-

23. CADN, Constantinople, A, τ. 59, φ. 320'. Κατά πάσα πιθανότητα, η μονάδα μέτρησης των σιτηρών που αναφέρεται στην πηγή (*quilot*) είναι το κοιλό (*kile*) Κωνσταντινούπολης και όχι κάποιο κοιλό τοπικής χρήσης. Ένα κοιλό Κωνσταντινούπολης αντιστοιχεί σε περίπου 25 χιλιόγραμμα, ενώ ένα βαρέλι κρασί σε 78 χιλιόγραμμα (INALCIC 1994, 987, 990).

24. RYCAUT 1680, 226.

25. CADN, Milo et l'Argentine (consulat), τ. 2, 31-32.

26. HACKE 1699, 9-10, 11. Πρβ. VERGÉ-FRANCESCHI 2006, 300.

27. Μόνο σε έναν από αυτούς τους πορτολάνους (ANF, Marine 3 JJ 219, αρ. 1, σ. 105) γίνεται λόγος για ένα λιμάνι «στα βόρεια αυτού του

χαμηλού τόπου ή κοιλάδας στη μέση του νησιού». Λίγο μετά τα μέσα του 18ου αιώνα, το αγκυροβόλιο αυτό σημειώνεται πλέον στους χάρτες (ANVILLE 1756) ως «Λιμάνι του Αγίου Ανδρέα» (Port S. André).

28. ANF, Marine 3 JJ 219, αρ. 5, σ. 36 και αρ. 8, σ. 75.

29. ANF, Marine 3 JJ 219, αρ. 5, σ. 36-37 και αρ. 8, σ. 75-77, και Marine 3 JJ 220, αρ. 7, x.σ.

30. MICHELOT 1805, 491-494· BAUDIN 1840, 471-475· LAMBERTI 1848, 256-258.

31. ANF, Marine 3 JJ 220, αρ. 7, x.σ.

1

1. Ο λιμενοδείκτης του J. Roux (1764), όπου στη θέση του Βαθιού αναγράφεται το «Port Couvelier» και σημειώνονται ως τοπόσημα ο Άγ. Νικόλαος και ο Άγ. Ιωάννης της Μπούκας.

J. Roux's nautical chart (1764) where the Vathy location is marked 'Port Couvelier' and St Nicolas and St John tis Boukas are marked as the bearings.

ρους με σημαία του μεγάλου δουκάτου της Τοσκάνης, οι οποίοι προφανώς προτιμούσαν αυτό το αραξοβόλι. Κατά ανάλογο τρόπο, το «Γενοβέζικο Λιμάνι» ονομάστηκε πιθανώς από τους κορσικανούς κουρσάρους και άλλους υπηκόους της δημοκρατίας της Γένοβας που σύχναζαν εκεί. Αντίθετα, το τοπωνύμιο «Μαλτεζάνα» δεν μαρτυρείται, όχι μόνο κατά τον 17ο αιώνα, που θεωρείται η «χρυσή εποχή» του μαλτέζικου *corso*, αλλά ούτε και κατά τον επόμενο αιώνα, ο οποίος είναι και ο τελευταίος αιώνας δράσης των κουρσάρων της Μάλτας³². Κατά συνέπεια, η διαδομένη σήμερα άποψη ότι η Μαλτεζάνα έλαβε το όνομά της από τους μαλτέζους κουρσάρους που κατέφευγαν εκεί, αποτελεί μάλλον μεταγενέστερη λόγια ερμηνεία, χωρίς αυτό να σημαίνει βέβαια ότι δεν αγκυροβόλουσαν πλοία κουρσάρων της Μάλτας στη Μαλτεζάνα. Δύο μαρτυρίες της περιόδου κατά την οποία δρούσαν οι συγκεκριμένοι κουρσάροι συνηγορούν υπέρ αυτής της υπόθεσης: Ο Αντώνιος από τη Μήλο (Antonio da Millo) σημειώνει το εν λόγω αγκυροβόλιο ως «Μαρκεζίνα» (Marchesina) στο νησολόγιο που συνέθεσε κατά τη δεκαετία

του 1580· ενώ, δύο αιώνες αργότερα, ο γάλλος ελληνοιστής Jean-Baptiste-Gaspard d'Ansse de Vilvoison, ο οποίος επισκέφθηκε την περιοχή το 1786, την αναφέρει ως «Μαρσεζάνα» (Marchesana)³³. Δεν είναι τυχαίο, λοιπόν, που η Μαλτεζάνα ονομαζόταν από τους κατοίκους μέχρι πρόσφατα «Μαρτεζάνα»³⁴. Επίσης, δεν αποκλείεται το τοπωνύμιο «Μαρτεζάνα» να σχετίζεται με την ονομασία «Port Martin»/«Porto Martino» του γειτονικού όρμου Στενό, την οποία οι δυτικοευρωπαίοι ναυτικοί χρησιμοποιούσαν έως τον 19ο αιώνα. Η παλαιότερη καταγραφή του τοπωνυμίου –και στα ελληνικά– ως «Μαλτεζάνα» εντοπίζεται στο ταξιδιωτικό έργο του γερμανού αρχαιολόγου Ludwig Ross (1841). Ο Ross πιθανολογεί την προέλευση του τοπωνυμίου από τα πλοία των μαλτέζων κουρσάρων που άραζαν εκεί, χωρίς όμως να καταγράφει σχετική προφορική παράδοση των κατοίκων³⁵. Μετά τα μέσα του 19ου αιώνα, το τοπωνύμιο «Μαλτεζάνα» (Maltesana /Maltezana) απαντά επίσης σε βρετανικές και γαλλικές εκδόσεις³⁶, οι οποίες πιθανώς βασίστηκαν και στο έργο του γερμανού αρχαιολόγου.

32. FONTENAY 1997.

33. Βλ. αντίστοιχα ΤΣΕΛΙΚΑΣ 2006, 206-207 και FAMERIE 2006, 99, 125.

34. DAWKINS 1944, 37, 38, 40· ΜΕΡΙΑΝΟΥ 2005, 198.

35. ROSS 1843, 64. Βέβαια, αργότερα, στις αρχές του 20ού αιώνα, η

μάλλον λόγια αυτή ερμηνεία του τοπωνυμίου καταγράφεται ως προφορική παράδοση (ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ 1913, 50: «λέγεται ότι...»).

36. LACROIX 1853, 483. HO 1865· CUINET 1892, 442· WILSON 1895, 364.

Κατά τα νεότερα χρόνια, ο όρμος της Μαλτεζάνας ονομαζόταν από τους δυτικοευρωπαίους ναυτικούς «Λιμάνι των Τριών Στομιών», διότι, όπως μας εξηγεί ο συντάκτης ενός πορτολάνου, «μπορούσε κανείς να φθάσει εκεί από τρία στενά περάσματα, εξαιτίας δύο μικρών νησιών στο άνοιγμά του [νησίδες Λιγνό και Χονδρό]»³⁷. Το λιμάνι αυτό θεωρείτο ότι ήταν το μεγαλύτερο της Αστυπάλαιας και συγκεκριμένα ότι μπορούσε να φιλοξενήσει έναν ολόκληρο στόλο³⁸. Επιπλέον, υπήρχε εκεί η δυνατότητα εφοδιασμού με νερό, κρασί, καυσόξυλα, καθώς και με μερικά οικίσματα ζώα³⁹. Πάντως, τα μόνα σημεία στη νότια ακτογραμμή της Αστυπάλαιας όπου τα πλοία μπορούσαν να προμηθευτούν νερό βρίσκονταν, σύμφωνα με τους πορτολάνους, στη Μαλτεζάνα και στα «αριστερά κάτω» από τη Χώρα ή στην ακτή νότια του Κάστρου, όπου ένα μικρό ποτάμι εκβάλλει στη θάλασσα· ιδιαίτερα στο δεύτερο σημείο, που ασφαλώς ταυτίζεται με το Λιβιάδι, αναφέρεται ότι υπήρχε εκεί το καλύτερο πόσιμο νερό όλου του Αρχιπελάγους και ότι κοντά στη μικρή αμμουδιά συναντούσε κανείς αμπέλια και ένα πηγάδι. Όσον αφορά τη χωρητικότητα των άλλων νότιων αγκυροβολίων, το «Port Martin»/«Porto Martino» χαρακτηριζόταν κατάλληλο μόνο για μικρά πλοία, ενώ εκτιμούσαν ότι στο «Γενοβέζικο Λιμάνι» και στο «Λιβορνέζικο Λιμάνι» μπορούσαν αντίστοιχα να αράξουν ταυτοχρόνως οκτώ και δέκα πλοία⁴⁰. Ωστόσο, το βάθος της θάλασσας φαίνεται ότι επέτρεπε καλύτερα την επισκευή των πλοίων μόνο στο «Γενοβέζικο Λιμάνι» και στα «νησιά Γιότα (Jota) όπου καρενάρουν οι κουρσάροι»⁴¹. Τα αναφερόμενα νησιά δεν είναι άλλα από τις νησίδες Διαπόρια (Λιγνό και Χονδρό) στα νότια του όρμου της Μαλτεζάνας. Η παράλληλη ονομασία «Espal-mador»⁴² της νησίδας Λιγνό στη *lingua franca* των ναυτικών της εποχής δηλώνει επίσης ότι ήταν τόπος

όπου άλειφαν τις καρίνες των πλοίων με μίγμα λίπους και πίσσας (*espalmar, despaltar, παλαμίζω*)⁴³. Στην ίδια νησίδα (Ντεσπαλαμδόρ), εξάλλου, είχε καταφύγει, στις αρχές του 17ου αιώνα, και η πειρατική φρεγάτα που είχε αιχμαλωτίσει τον ιερέα της Χώρας, τον οποίο θα απελευθέρωνε τελικά ο ισπανός κουρσάρος Contreras⁴⁴.

Οι «συνήθειες» των καθολικών κουρσάρων στην Αστυπάλαια και οι αποτυπώσεις τους στο τοπωνυμικό φανερώνουν αναμφίβολα όχι μόνο τη σταθερή σχέση των κουρσάρων με το νησί, αλλά επίσης και την οικειοποίηση του νησιωτικού χώρου από αυτούς. Αυτό επιβεβαιώνεται και από άλλα δεδομένα, τα οποία μαρτυρούν ότι οι κουρσάροι πραγματοποιούσαν ελεύθερα συμφωνίες και συναλλαγές στο νησί αλλά και επέλεγαν να εγκατασταθούν μόνιμα εκεί: Πέρα από το χρεωστικό ομόλογο του κουρσάρου Franceschi για το οποίο έγινε ήδη λόγος, στα κατάστιχα της γαλλικής προξενικής καγκελαρίας της Μήλου είναι καταχωρισμένο εκ των υστέρων επίσης ένα συμφωνητικό κουρσάρων που είχε συνταχθεί στην Αστυπάλαια στις 9 Νοεμβρίου 1683. Πιο συγκεκριμένα, πρόκειται για διακανονισμό χρέους του Στάθη Ρωμανού του επονομαζόμενου «Μανέττα» έναντι του Francesco Raffaeli, γιου και πληρεξούσιου ενός άλλου πλοίαρχου, ο οποίος του είχε χορηγήσει ναυτοδάνειο 1.500 πιάστρων και είχε μερίδιο στα κέρδη του από τις λείες (ιδιαίτερη μνεία γίνεται για έναν σκλάβο από την Κρήτη). Ο ζακυνθινός κουρσάρος παρουσιάζεται στο συμφωνητικό ως πλοίαρχος μιας κουρσάρικης γαλιότας με σημαία της Πορτογαλίας⁴⁵, ενώ μέχρι σήμερα ήταν γνωστό ότι, πέντε χρόνια πριν (1678), ο Στάθης Ρωμανός ήταν συνεργάτης του Creveliers και ότι κυβερνούσε μια γαλιότα που ανήκε στον γάλλο κουρσάρο⁴⁶. Πέρα από το ότι το έγγραφο αυτό αποκαλύπτει

37. BAUDIN 1840, 472. Πρβ. MICHELOT 1805, 491· LAMBERTI 1848, 257.

Τα τρία «στόματα» ως χαρακτηριστικό του αγκυροβολίου του Σκοινώντα (Σκηνόντα, Σκοινόντα) αναφέρουν και ελληνικοί πορτολάνοι του 16ου αιώνα (DELATTE 1947, 90-91· ΤΣΕΛΙΚΑΣ 2003, 231-232).

38. ANF, Marine 3 JJ 219, αρ. 5, σ. 36 και αρ. 8, σ. 76, και Marine 3 JJ 220, αρ. 7, x.σ. MICHELOT 1805, 493.

39. ANF, Marine 3 JJ 219, αρ. 1, σ. 106. Πρβ. BAUDIN 1840, 474.

40. ANF, Marine 3 JJ 219, αρ. 5, σ. 36-37 και αρ. 8, σ. 75-77, και Marine 3 JJ 220, αρ. 7, x.σ. MICHELOT 1805, 492-494. Για το πηγάδι και τα αμπέλια βλ. CADN, Constantinople, A, τ. 59, φ. 363', όπου και σχέδιο του αγκυροβολίου με ένα «ρυάκι για να εφοδιαστεί κανείς με νερό» (*ruisseau pour faire de l'eau*), το οποίο ακριβέστερα χύνεται στον ορμικό του Αγίου Βασιλείου· πρβ. τη μαρτυρία του J.-B.-G. d'Ansse de Vilvoisen για αμπέλια κοντά στον ναό του Αγίου

Βασιλείου (FAMERIE 2006, 105).

41. ANF, Marine 3 JJ 221, αρ. 7, x.σ. Πρβ. το σχέδιο αγκυροβολίου με αρ. 53.

42. BAUDIN 1840, 472.

43. JAL 1848, 655-656.

44. CONTRERAS 1994, 89-90.

45. CADN, Milo et l'Argentièrre (consulat), τ. 2, 264.

46. ΚΡΑΝΤΟΝΕΛΗ 1994, 289-293, όπου όμως η συγγραφέας διαπιστώνει, μεταξύ άλλων, ότι μετά τον θάνατο του Creveliers ο Στάθης Ρωμανός δρούσε ως πειρατής (δηλαδή χωρίς άδεια καταδρομής) και ότι έγινε κουρσάρος όταν τέθηκε στην υπηρεσία των Βενετών (Ιούνιος 1684). Το έγγραφο της Αστυπάλαιας αποδεικνύει ότι ο Μανέττας είχε αποκτήσει τότε άδεια καταδρομής από τον βασιλιά της Πορτογαλίας.

τον τρόπο χρηματοδότησης των καταδρομικών επιχειρήσεων του Μανέττα και τη σημαία υπό την οποία ασκούσε το κούρσο εναντίον των μουσουλμάνων μετά τον αιφνίδιο θάνατο του Creveliers, μας δείχνει παράλληλα ότι οι συνεργάτες του γάλλου κουρσάρου δεν είχαν πάψει και μετά τον θάνατό του να συχνάζουν στην Αστυπάλαια. Ας προστεθεί ότι στο εν λόγω συμφωνητικό υπογράφουν ως μάρτυρες τρεις γάλλοι κουρσάροι (Honoré Possel, La Motte και Lauthier). Επιπλέον, είναι ήδη γνωστό ότι, έναν χρόνο πριν, ο Στάθης Ρωμανός και ο βενετός κουρσάρος Antonio Zancarol είχαν ορίσει την Αστυπάλαια ως τόπο συνάντησής τους για την οργάνωση κοινών καταδρομικών επιχειρήσεων⁴⁷.

Ένας άλλος συνεργάτης του Creveliers, ο Jean-Joseph d'Antrechaux, γάλλος ιππότης της Μάλτας, όπως εξιστορείται στον βίο της κόρης του, είχε ερωτευθεί το 1678 στην Αστυπάλαια τη νεαρή Καλίτσα (Callizza), για χάρη της οποίας εγκατέλειψε το πλοίο και τους συντρόφους του και εγκαταστάθηκε στο νησί αλλά, μερικούς μήνες μετά τον γάμο τους, ο ιππότης απεβίωσε, σύμφωνα με τη διήγηση, από το όνειδος και τις τύψεις για τον θάνατο του πατέρα του, τον οποίο είχε προκαλέσει η θλίψη για τον γάμο του γιου του. Ωστόσο, από τον έρωτα του κουρσάρου με την Καλίτσα έμελλε να γεννηθεί η Catherine d'Antrechaux, η οποία θα γινόταν γνωστή για την οσιότητά της ως δομινικανίδα μοναχή στη Σαντορίνη με το όνομα Ρόζα⁴⁸. Μάλλον Αστυπαλίτισσα είχε νυμφευθεί και ο κουρσάρος Antoine Manuel από το Μονακό, καθώς αργότερα αναφέρεται ότι είχε έλληνες συγγενείς στο νησί· κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες του 18ου αιώνα, ο Manuel, μόνιμος κάτοικος πλέον της Αστυπάλαιας, διατελούσε εκεί πρόξενος της Γαλλίας, διορισμένος από τον γάλλο πρέσβη στην Υψηλή Πύλη⁴⁹. Μπορεί, λοιπόν, ο Contreras να διηγείται, μάλλον με δόση υπερβολής, ότι στις αρχές του 17ου αιώνα οι κάτοικοι της Αστυπάλαιας είχαν προσπαθήσει μάταια να τον νυμφεύσουν με την κόρη του ιερέα της Χώρας, για να τον κρατήσουν κοντά τους, αλλά οι περιπτώσεις των Antrechaux και Manuel μας δείχνουν ότι, κατά τις τελευταίες δεκαετίες του ίδιου αιώνα, η

πολύμνη παρουσία των κουρσάρων στο νησί και ο συγχρωτισμός τους με τους κατοίκους είχαν καταστήσει τις συγγένειες αναπόφευκτες. Τέλος, η περίπτωση του Lazare Alby, που μαρτυρείται να προμηθεύει με κρασί, καπνό και κρεμμύδια τον κουρσάρο Andriano Franceschi, μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι τότε είχαν εγκατασταθεί στην Αστυπάλαια, όπως και σε νησιά των Κυκλάδων, ξένοι έμποροι, οι οποίοι πουλούσαν στους κουρσάρους προμήθειες και εφόδια για τα πλοία τους και αγόραζαν λείες τους. Όσον αφορά ιδιαίτερα τον Alby, είναι γνωστό επίσης ότι καταγόταν από την Προβηγκία, ότι είχε φθάσει με τον βενετικό στόλο στη Σαντορίνη το 1690 και ότι αργότερα ζούσε στην Αστυπάλαια, όπου και νυμφεύθηκε Ελληνίδα, με την οποία απέκτησε έναν γιο⁵⁰.

Ο κόλπος του Βαθιού και οι καθολικοί κουρσάροι: Βεβαιότητες και υποθέσεις

Ας επιστρέψουμε, όμως, στο γεγονός της ανατίναξης του πλοίου του Creveliers, καθώς δεν έχει εξεταστεί ακόμη σε ποιο αγκυροβόλιο διαδραματίστηκε. Ο ιστοίτης ηγούμενος της Νάξου R. Saulger γράφει, όπως είδαμε, ότι το βατσέλο του κουρσάρου είχε αράξει τότε στο λιμάνι της Αστυπάλαιας (*dans le port de Stampalia*). Ωστόσο, το κεφάλαιο του έργου *Νέα ιστορία των παλαιών δουκών και άλλων κυριάρχων του Αρχιπελάγους*, όπου ο Saulger εξιστορεί τον βίο του Creveliers παρουσιάζει, όπως σημειώθηκε, ανακριβείς (π.χ. αναφορικά με την ημερομηνία ανατίναξης του πλοίου)· άλλωστε, το έργο εκδόθηκε δύο δεκαετίες μετά τον θάνατο του Creveliers. Αλλά και ο οριενταλιστής A. Galland, ο οποίος βρέθηκε στη Μήλο περίπου έναν μήνα μετά τον θάνατο του κουρσάρου και φαίνεται ακριβολόγος, αναφέρει επίσης ότι το γεγονός συνέβη όταν το πλοίο του Creveliers ήταν αγκυροβολημένο στο λιμάνι της Αστυπάλαιας (*au port de l'isle Stampalie*)⁵¹. Κατά πάσα πιθανότητα, τόσο ο Saulger όσο και ο Galland δεν επισκέφθηκαν ποτέ την Αστυπάλαια και αγνοούσαν ότι «στο νησί της Σταμπάλιας», όπως ο πρόξενος Manuel πληροφορούσε αργότερα τον γραμματέα της γαλλικής πρεσβείας P.-É. Robeau de Valnay, «υπάρχουν 9 λιμάνια ή караβοστάσια (*ports ou calanques*)»⁵².

47. ΚΡΑΝΤΟΝΕΛΛΗ 1994, 291.

48. GENSOLLEN 1905, 183-184, 201-205· ΚΑΖΑΠΙΔΗΣ 2017, 220-225, 236.

49. CADN, Constantinople, A, τ. 59, φ. 314', 363'-364'.

50. ΚΗΠΟΥΡΟΣ 2016, 102-103, 137, Παράρτημα, σ. 354, 361 και Πα-νομοίτυπα, σ. 389-390.

51. BAUDEN 2000, 244.

52. CADN, Constantinople, A, τ. 59, φ. 364'.

Το εν λόγω ζήτημα αποσαφηνίζει ένας λιμενοδείκτης της Αστυπάλαιας, ο οποίος περιλαμβάνεται στο βιβλίο με λιμενοδείκτες της Μεσογείου του Joseph Roux, υδρογράφου του γάλλου βασιλιά. Το έργο αυτό πρωτοεκδόθηκε το 1764 στη Μασσαλία και γνώρισε διάφορες επανεκδόσεις στη Γένοβα, το Λιβόρνο και το Λονδίνο έως τα μέσα του 19ου αιώνα⁵³, πράγμα που υποδηλώνει ασφαλώς τη χρησιμότητα αλλά και την εγκυρότητά του. Στον λιμενοδείκτη της Αστυπάλαιας σημειώνεται, μεταξύ άλλων, ένα αγκυροβόλιο που φέρει το όνομα του Creveliers, προφανώς λόγω του θανάτου του ή και της συχνής παρουσίας του εκεί. Πρόκειται για το «Port Couvelier», το οποίο αναγράφεται στη θέση του Βαθιού (εικ. 1)⁵⁴. Η παραφθορά του ονόματος του κουρσάρου στον λιμενοδείκτη δεν πρέπει να προκαλεί εντύπωση, καθώς στις γαλλικές εκδόσεις του 17ου και του 18ου αιώνα το όνομά του απαντά με πολλές διαφορετικές γραφές: Connelier, Creuvilier, Crevelié, Crevil(l)ier(s), Crivilliers, Cruvelier, Cruvillier, Kervilliers⁵⁵.

Το «Λιμάνι Creveliers» δεν είναι το μοναδικό στην ιστορία του ελληνικού Αρχιπελάγους με το όνομα ενός κουρσάρου: Ένας από τους όρμους των Φούρνων ονομάζεται σήμερα όρμος Μανέτα και θα ήταν δύσκολο να υποστηρίξει κανείς ότι το πλοίο του ομώνυμου ζακυνθινού, συνεργάτη του Creveliers, δεν είχε αράξει αρκετές φορές σε αυτό το νησιωτικό σύμπλεγμα, γνωστό τόσο ενέδρας των κουρσάρων⁵⁶. Και όπως ο τραγικός θάνατος της γυναίκας του Μανέτα είχε γίνει ρίμα και τραγουδιόταν στην ευρύτερη περιοχή του Αιγαίου έως τον 20ό αιώνα⁵⁷, κατά τη δεκαετία του 1670 είχε διαδοθεί μια «σάγκα» με τα κατορθώματα του Creveliers, τα οποία αποδείκνυαν, όπως πίστευαν, την υπερφυσική δύναμή του. Μάλιστα, περίπου έναν μήνα μετά τον θάνατο του κουρσάρου, μερικές από αυτές τις διηγήσεις κατέγραψε στη Μήλο ο Α. Galland⁵⁸, αυτός που αργότερα θα έκανε γνωστές στην Ευρώπη τις αραβικές Χίλιες και μία νύχτες. Με την ανατίναξη του πλοίου του Creve-

liers, στις διηγήσεις γι' αυτόν έλαβε ασφαλώς θέση και η Αστυπάλαια: Ήταν πλέον ο τόπος όπου ο «Βασιλιάς του Αρχιπελάγους» είχε βρει άδοξο τέλος. Και εύλογα τόσο ο γάλλος διπλωμάτης Laurent d'Arvieux όσο και ο συνοδός του, βλέποντας από μακριά την Αστυπάλαια κατά τη διάρκεια ενός ταξιδιού τους, είχαν σημειώσει στο ημερολόγιό τους ότι εκεί είχε χαθεί ο φημισμένος κουρσάρος. Κάτι ανάλογο θα συμβεί αργότερα (1827) με το τραγικό τέλος που είχε ο γάλλος αξιωματικός του ναυτικού Hippolyte-Magloire Bisson στον όρμο της Μαλτεζάνας, όταν ανατίναξε το πλοίο που κυβερνούσε, για να μη γίνει λεία στα χέρια ελλήνων πειρατών. Μετά τον θάνατο του Creveliers, η Αστυπάλαια είχε γίνει λοιπόν, κατά κάποιο τρόπο, ένα *locus memoriae* για τους γάλλους ναυτικούς και ταξιδιώτες, πράγμα που εξηγεί και τη μεταγενέστερη ονομασία του κόλπου του Βαθιού ως «Λιμάνι Creveliers» στον λιμενοδείκτη.

Στους γαλλικούς πορτολάνους των τελών του 17ου και των αρχών του 18ου αιώνα, οι οποίοι, όπως σημειώθηκε, απηχούν την ιστορική πραγματικότητα του 17ου αιώνα, ο κόλπος αυτός, αν και δεν ονοματίζεται, περιγράφεται ως το λιμάνι της βόρειας πλευράς ή της τραμουντάνας (*port du côté du Nord, port tramontane*) με τον ακόλουθο τρόπο:

«θα δείτε δύο νησιά [τα δύο πρώτα Φωκιονήσια], που θα τα αφήσετε στα δεξιά μπαίνοντας· για να πάτε στο αγκυροβόλιο, θα στρέψετε την πλώρη προς Νότο και θα παραπλεύσετε την αριστερή ακτή· θα δείτε το λιμάνι, η είσοδος του είναι από την πλευρά της Ανατολής· εκεί μπορεί κανείς να αγκυροβολήσει με ασφάλεια από όλους τους ανέμους· το υπόλοιπο νησί θα μένει στα δυτικά και θα βρίσκεστε σε βάθος 20 οργιών [περίπου 32 μ.] με λασπώδη βυθό· στα δεξιά υπάρχει ένα παρεκκλήσι [εκκλησία της Μπούκας]· τα βατσέλα αράζουν έξω και τα μικρά πλοία αράζουν πιο μέσα από αυτό το παρεκκλήσι· υπάρχει ευρυχωρία αλλά το βάθος είναι μόνο 3 οργιές [περίπου 5 μ.]⁵⁹»

53. ΤΟΛΙΑΣ 2008, 513-514.

54. Roux 1764, πίν. 109 (*Isle Estampalie*). Ο Ε. ΑΡΜΑΟ (1951, 215) παρατηρεί επίσης ότι ο όρμος του Βαθιού αναφέρεται από τον J. Roux ως «Port Couvelier», αλλά δεν δίνει καμία εξήγηση γι' αυτό.

55. Βλ. ενδεικτικά De *** 1680, 36 (Cruvelier)· LABAT 1735, 481 (Connelier).

56. Πρβ., για παράδειγμα, την πληροφορία ότι το 1682 ο Μανέτας είχε αναχωρήσει από την Αστυπάλαια με κατεύθυνση την Ικαρία, για να

συναντήσει εκεί έναν άλλον κουρσάρο, ούτως ώστε να οργανώσουν από κοινού μια καταδρομική επιχείρηση (ΚΡΑΝΤΟΝΕΛΜΗ 1994, 291).

57. Βλ. ιδιαίτερα ΚΑΤΣΟΥΡΟΣ 1977.

58. BAUDEN 2000, 244-246.

59. ANF, Marine 3 JJ 219, αρ. 5, σ. 37. Πρβ. ANF, Marine 3 JJ 219, αρ. 8, σ. 77. MICHELOT 1805, 494. Μία γαλλική οργιά (*brasse*) αντιστοιχεί σε περίπου 1,60 μ. <<https://www.cnrtl.fr/definition/brasse>>. Για την εκκλησία της Μπούκας, βλ. ΚΟΛΛΙΑΣ 2004.

2. Ο κόλπος του Βαθιού στον υδρογραφικό χάρτη του βρετανικού ναυαρχείου (1865).

The bay of Vathy on the hydrographic map of the British Admiralty (1865).

3. Άποψη του ακρωτηρίου Τρατσίνος από τα ανατολικά, όπου επίσης διακρίνεται στο βάθος το βόρειο τμήμα του Έξω Νησιού και τα Φωκιονήσια.

View from the east of Cape Tratsinos, where the northern part of Exo Nisi and the Phokionisia islands are visible in the background.

Ωστόσο, ο εν λόγω κόλπος θα πρέπει να διατηρούσε κατά τον 17ο αιώνα το όνομα με το οποίο αναφέρεται κατά τον προηγούμενο⁶⁰. Πέρα από το γεγονός ότι το αγκυροβόλιο Βαθύ (*Bathi*) σημειώνεται σε ελληνικό ναυτικό χάρτη του πρώτου μισού του 16ου αιώνα⁶¹, ο ιερέας Francesco Grassetto, ο οποίος επέβαινε το 1511 σε μια βενετική γαλέρα, μας πληροφορεί στο ημερολόγιό του ότι, ταξιδεύοντας από την Αстуπάλαια προς την Αμοργό, είχαν αγκυροβολήσει στο «λιμάνι του Αγίου Ιωάννη ή λιμάνι Βαθύ» (*porto di San Zuane over porto Vathy*)· μάλιστα εξηγεί και τη σημασία της ονομασίας του κόλπου: «Βαθύ, που πάει να πει μακρύ» (*Vathy, che vole dire longo*), ενώ προσθέτει ότι άρπαξαν και μερικά ζώα εκεί⁶², πράγμα που σημαίνει ότι υπήρχαν στην περιοχή τουλάχιστον κάποιες κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις. Πολύ αργότερα (1865), σε βρετανικό υδρογραφικό χάρτη (εικ. 2) σημειώνεται στον ανατολικό μυχό του κόλπου επίσης η ύπαρξη καλού πόσιμου νερού και καλλιεργημένης γης· ωστόσο, σύμφωνα με τον ίδιο χάρτη, η πλησιέστερη μάντρα (*Mandri*) βρισκόταν στα ανατολικά-νοτιοανατολικά της σημερινής εκκλησίας του Αγίου Νικολάου, την οποία όμως αναφέρει ως «Μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη» (*Monastery of Agios Ioannis*).

Το Βαθύ αποτελούσε ενδιάμεση σκάλα στα πλοία που έπλεαν μεταξύ Αстуπάλαιας και Αμοργού, όπως μας δείχνει και η μαρτυρία του Grassetto, και ίσως αυτός είναι ένας επιπλέον λόγος για τον οποίο ο Creveliers αγκυροβολούσε εκεί με τα πλοία του, αφού αναφέρεται να μένει στην Αμοργό (1675) ή να οδηγεί στο ίδιο νησί πλοία που είχε κουρσέψει (1678)⁶³. Επιπλέον, το Βαθύ, ένα «από τα πλέον ασφαλή αγκυροβόλια των Δωδεκανήσων»⁶⁴, θα πρέπει να διαδραμάτιζε τότε τον ίδιο ρόλο με τους όρμους των Πατρικίων (στον κόλπο της Μήλου), της Ίου και της Νάουσας της Πάρου. Πέρα από το ότι οι όρμοι αυτοί αποτελούσαν καταφύγια παντός καιρού για τα πλοία, γνωρίζουμε από τις πηγές της εποχής ότι οι κουρσάροι τοποθετούσαν κανόνια στις στενές εισόδους τους, ούτως ώστε κανένα εχθρικό πλοίο να μη μπορεί να πλησιά-

2

3

σει· κατ' αυτόν τον τρόπο μπορούσαν εκεί ανενόχλητοι να επισκευάζουν τα πλοία τους. Ιδιαίτερα για τους όρμους των Πατρικίων και της Νάουσας, οι πηγές μας πληροφορούν επίσης ότι οι κουρσάροι είχαν κατασκευάσει εκεί «ένα είδος οχυρώματος» (*une espèce de fort*) ή «ένα μικρό πυροβολείο» (*a small Battery*) για την τοποθέτηση των κανονιών τους⁶⁵.

60. Πρβ. τη διαπίστωση του E. ΑΡΜΑΟ (1951, 215), με βάση τους χάρτες του Vincenzo Coronelli (1650-1718), ότι το «Λιμάνι Βαθύ» (*Porto Vati*) είχε διατηρήσει τη μεσαιωνική αυτή ονομασία παρά το γεγονός ότι αναφέρεται από τον J. Roux ως «Port Couveliers». Για τη γεωγραφική ιδιαιτερότητα του κόλπου του Βαθιού και για τη διαχρονική ανθρώπινη παρουσία εκεί συνοπτικά, βλ. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ 2017, 371-373.

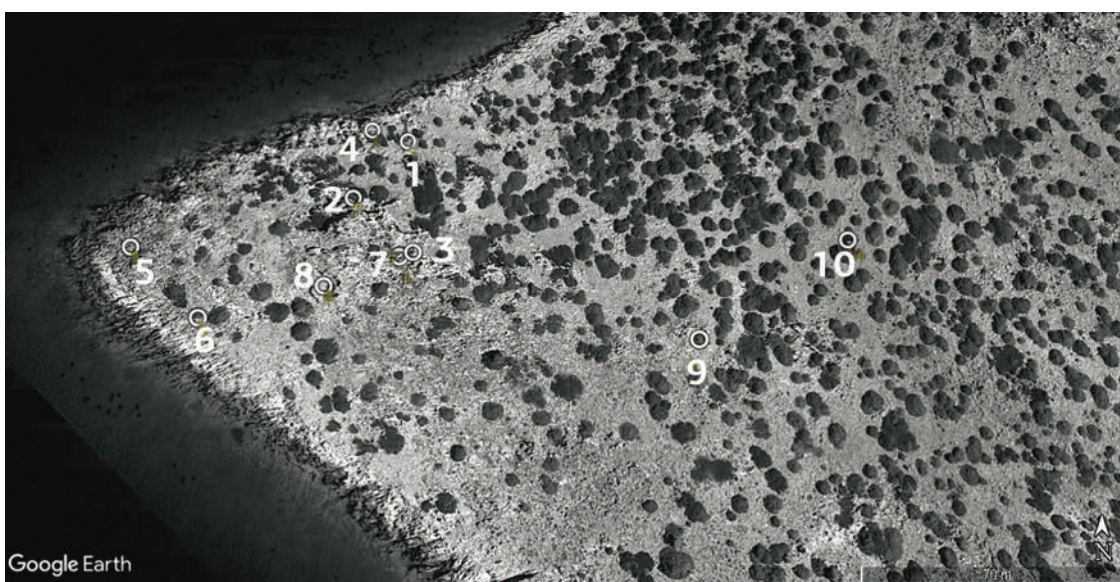
61. ΤΟΛΙΑΣ 1999, 121.

62. CERUTI 1886, 28-29.

63. ΜΑΡΚΟΠΟΛΙΣ 1893, 108· ΖΕΡΛΕΝΤΗΣ 1922, 63, 68. Πρβ. ΝΤΟΚΟΣ 1963, 41, 44.

64. ΜΠΕΛΑΒΙΛΑΣ 1997, 90.

65. ANF, Marine, 3 JJ 219, αρ. 5, σ. 22 και αρ. 8, σ. 49. Πρβ. BNF, Fr. 14682, σ. 8. *Gazette* 1668, 649-660· ΗΑΚΚΕ 1699, 47· ΦΩΝΣΟΣ, ΦΩ-ΣΚΟΛΟΣ 2009, 308.

4. Οι θέσεις των δέκα λιθοδομών στο ακρωτήριο Τρατσίνος.

The positions of the ten stone structures on Cape Tratsinos.

4

Στο βραχώδες ακρωτήριο Τρατσίνος ή Τραχίνι (εικ. 3)⁶⁶, το οποίο αποτελεί το άκρο της νότιας πλευράς του κόλπου του Βαθιού, διακρίνονται σήμερα ερείπια αργολιθοδομών σε δέκα διαφορετικά σημεία⁶⁷ (εικ. 4). Πρόκειται για πρόχειρες κατασκευές, κτισμένες με μικρές πέτρες ή βράχους που συναρμολογήθηκαν πιθανώς χωρίς καμία επεξεργασία⁶⁸. Επτά από αυτές (εικ. 4, αρ. 1-7) σαφέστατα αποτελούσαν επάκτια πυροβολεία (*batteries de côte*) ή πολυβολεία (*postes de mitrailleuse*) που εξασφάλιζαν την άμυνα του ακρωτηρίου και του κόλπου. Ο αριθμός και η πυκνότητά τους, οι διαφορετικές αποστάσεις τους από την ακτή και το διαφορετικό υψόμετρο των θέσεών τους, η διαφορετική διαμόρφωση του εσωτερικού χώρου τους (ισόπεδος ή ανισόπεδος και εν μέρει κτιστός) και το διαφορετικό σχήμα του προπετάσματος (τοξοειδές

ή σχήματος Π, με ή χωρίς πολεμίστρες) υποδηλώνουν όχι μόνο τη χρήση διαφορετικών όπλων, αλλά και την κατασκευή τους σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους.

Από τις επτά αυτές αμυντικές θέσεις ορισμένες θα πρέπει να ανάγονται στην περίοδο της ιταλικής κατοχής (1912-1943), αφού τουλάχιστον μία από αυτές, ακριβώς στην απόληξη του ακρωτηρίου και πολύ κοντά στη θάλασσα (εικ. 4, αρ. 5), θεωρείται σήμερα από τους κατοίκους ιταλικό πυροβολείο⁶⁹. Πάντως, το θεωρούμενο ιταλικό πυροβολείο έχει τα ακόλουθα χαρακτηριστικά που μαρτυρούν τη χρήση εκεί πολυβόλων και όχι κανονιών και, επομένως, επιβεβαιώνουν τη χρονολόγησή του στις αρχές του 20ού αιώνα⁷⁰: α) Το προπέτασμα έχει τοξοειδές σχήμα και έφερε τρεις τετράγωνες πολεμίστρες (εκ των οποίων σώζεται η μία) με μήκος κάθε πλευράς περίπου 25 εκ. β) ο

66. Το ακρωτήριο ονομάζεται σήμερα στους χάρτες Τρατσίνος ή Τραχίνι. Ωστόσο, τόσο ένας παλιός υδρογραφικός χάρτης της Αστυπάλαιας του βρετανικού ναυαρχείου (HO 1865) όσο και ένας μεταγενέστερος χάρτης της ίδιας υπηρεσίας (HO 1944), ο οποίος αναπαράγει τα δεδομένα του ιταλικού κυβερνητικού χάρτη της Αστυπάλαιας του 1937 (*from the Italian government chart of 1937 with corrections to 1940*), σημειώνουν το ακρωτήριο αυτό αντίστοιχα ως Trachini και Kavo Trachini. Εύλογα λοιπόν το σύγχρονο *Γεωγραφικό Λεξικό της Ελλάδας* (ΣΤΑΜΑΤΕΛΑΤΟΣ, ΒΑΜΒΑ-ΣΤΑΜΑΤΕΛΑΤΟΥ 2012, τ. 1, 119 και τ. 3, 196) αναφέρει το ίδιο ακρωτήριο ως Τραχίνι.

67. Οι θέσεις αυτές εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια επιτόπιας έρευνας

που πραγματοποιήθηκε από τον γράφοντα κατά τις 7 και 9 Σεπτεμβρίου 2019.

68. Θερμές ευχαριστίες οφείλω στον Ομότιμο Καθηγητή του ΕΜΠ Δημήτρη Φιλιππίδη για τις συζητήσεις μας, τόσο στην Αστυπάλαια όσο και αργότερα διαδικτυακά, σχετικά με την αρχιτεκτονική λογική των ταπεινών αυτών πλην αινιγματικών ξερολιθιών. Βλ. Φιλιππίδης στον παρόντα τόμο.

69. Βλαχοπουλος 2017, 372.

70. Ως προς τούτο, χρήσιμες ήταν οι παρατηρήσεις του συναδέλφου Νικόλαου Κανελλόπουλου, Ειδικού Επιστήμονα της Στρατιωτικής Σχολής Ευελπίδων, τον οποίο και ευχαριστώ θερμά.

5. Άποψη του πολυβολείου (αρ. 5) από τα νοτιοανατολικά, όπου διακρίνεται ο ελαφρώς σκαμμένος διάδρομος και ο ανισόπεδος εσωτερικός χώρος.

View of the battery (no. 5), from the southeast, showing the slightly dug path and the uneven interior space.

6. Η εσωτερική πλευρά του τοξοειδούς προπετάσματος του πολυβολείου (αρ. 5), όπου είναι ορατές οι δύο από τις τρεις πολεμίστρες.

The inner side of the arched parapet of the battery (no. 5), where two of the three gun ports are visible.

εσωτερικός χώρος είναι ανισόπεδος, καθώς πίσω από το προπέτασμα διαμορφώνεται ένας κτιστός χώρος με ύψος 50 εκ., μήκος 1,80 μ. και ακτίνα τόξου 1,90 μ., προφανώς για την τοποθέτηση του πολυβόλου· γ) ο υπόλοιπος εσωτερικός χώρος μεταξύ του κτιστού τμήματος και του φυσικού βράχου σχηματίζει ελαφρώς σκαμμένο διάδρομο πλάτους 90 εκ., όπου προφανώς βρισκόταν ο χειριστής (εικ. 5-6). Ένα άλλο πολυβολείο παρόμοιας εσωτερικής διαμόρφωσης και διαστάσεων, αλλά με προπέτασμα εντελώς ερειπωμένο, βρίσκεται στα νοτιοανατολικά της απόληξης του ακρωτηρίου και σε ίδια απόσταση από τη θάλασσα (εικ. 4, αρ. 6). Επίσης, στα βορειοανατολικά του πρώτου πολυβολείου, στην ίδια απόσταση πάντοτε από τη θάλασσα αλλά στην αρχή της στενής (περίπου 200 μ.) διόδου του κόλπου, διακρίνεται ένα άλλο (εικ. 4, αρ. 4), όπου το προπέτασμά του σχηματίζεται κυρίως από φυσικούς βράχους, μεταξύ των οποίων υπάρχουν ανοίγματα που προφανώς λειτουργούσαν ως πολεμίστρες, ενώ ο εσωτερικός χώρος είναι και πάλι ελαφρώς σκαμμένος, έχοντας όμως στην πίσω πλευρά του κτιστό πεζούλι που εφάπτεται στον φυσικό βράχο. Η θέση αυτών των τριών κατασκευών περιμετρικά της απόληξης του ακρωτηρίου, η ίδια απόστασή τους από τη θάλασσα και ο περιορισμένος και ελαφρώς σκαμμένος εσωτερικός χώρος τους δείχνουν ότι αποτελούν ένα σύνολο αμυντικών θέσεων της ίδιας περιόδου. Στην ίδια περίοδο θα πρέπει να εντάξουμε μάλλον και το καλοδιατηρημένο, σχεδόν κυκλικό, παρατηρητήριο-πολυβολείο (*poste d'observation et de mitrailleuse*), με διάμετρο περίπου 1,60 μ. και ύψος 1 μ., το οποίο είναι κτισμένο στην κορυφή του ακρωτηρίου αξιοποιώντας τις κοιλότητες του φυσικού βράχου (εικ. 4, αρ. 7 και εικ. 7)· η κατασκευή αυτή κατοπτρεύει το ακρωτήριο και τη στενή δίοδο (Μπούκα) του κόλπου, αλλά οι περιορισμένες διαστάσεις της δεν ενδείκνυνται επίσης για την τοποθέτηση κανονιού.

Αφήνοντας κατά μέρος, λοιπόν, τις τέσσερις θέσεις βολής που κατά πάσα πιθανότητα εγγράφονται στη σχετικά πρόσφατη ιστορία της Αστυπάλαιας, αξεδιάσπαστα τις άλλες τρεις (εικ. 4, αρ. 1-3), οι οποίες και αυτές, με τη σειρά τους, παρουσιάζουν ομοιότητες και μοιάζουν να αποτελούν ένα άλλο σύνολο αμυντικών θέσεων, που συνάδουν και με τις πρακτικές των

5

6

καθολικών κουρσάρων του 17ου αιώνα. Και οι τρεις αυτές κατασκευές «στόχευαν» στην αρχή της Μπούκας (εικ. 9, 11, 13) και μοναδικός λόγος ύπαρξής τους φαίνεται να ήταν η αποτροπή οποιουδήποτε εχθρικού πλοίου να εισέλθει στον κόλπο του Βαθιού, όπου προφανώς ήταν τα πλοία των αμυνομένων· επίσης, σε αντίθεση με τις προαναφερόμενες κατασκευές, καταλαμβάνουν υψηλότερες και σχετικά απομακρυσμένες από τη θάλασσα θέσεις, κατάλληλες προφανώς για να βάλουν με κανόνια εναντίον εχθρικών ιστιοφόρων που θα επιχειρούσαν να διαπλεύσουν τη Μπούκα, αλλά και για να μη βληθούν από τα κανόνια των πλοίων αυτών⁷¹. Τα δύο (εικ. 4, αρ. 1-2) εκ των τριών αυτών πυροβολείων έχουν προπέτασμα σε σχήμα Π,

71. Πρβ. GASSENDI 1798, 862-868.

7

8

9

10

11

12

7. Το παρατηρητήριο-πολυβολείο (αρ. 7) στην κορυφή του ακρωτηρίου Τρατσίνος.

The observation post-battery (no. 7) on the top of Cape Tratsinos.

8. Δυτική άποψη του ανατολικού μικρού πυροβολείου (αρ. 1).

Westward view of the small east battery (no. 1).

9. Ανατολική άποψη του ανατολικού μικρού πυροβολείου (αρ. 1), όπου επίσης διακρίνονται στο βάθος η Μπούκα και τα Φωκιονήσια.

Eastward view of the small east battery (no. 1) where the Bouka and the Phokionisia islands can be seen in the background.

10. Δυτική άποψη του δυτικού μικρού πυροβολείου (αρ. 2).

Westward view of the small west battery (no. 2).

11. Ανατολική άποψη του δυτικού μικρού πυροβολείου (αρ. 2), όπου επίσης διακρίνονται στο βάθος η Μπούκα και τα Φωκιονήσια.

Eastward view of the small west battery (no. 2) where the Bouka and the Phokionisia islands can be seen in the background.

12. Άποψη του μεγάλου πυροβολείου (αρ. 3) από τα βόρεια.

View of the big battery from the north (no. 3).

με μήκος κάθε πλευράς περίπου 2-2,50 μ., ενώ η πίσω πλευρά τους κλείνει με κατακόρυφο φυσικό βράχο (εικ. 8-11)· με τον ίδιο τρόπο κλείνει και η πίσω πλευρά του τρίτου πυροβολείου, αλλά αυτό είναι σαφώς μεγαλύτερο από τα δύο άλλα και σε υψηλότερο σημείο (εικ. 12-13), λίγο πιο κάτω από το προαναφερόμενο παρατηρητήριο-πολυβολείο. Επίσης, ο εσωτερικός χώρος και των τριών πυροβολείων είναι ισόπεδος και προσφέρεται για την τοποθέτηση κιλλίβαντα κανονιού. Πάντως, οι διαστάσεις των δύο μικρότερων πυροβολείων αρκούν για την τοποθέτηση μόνο ενός κανονιού⁷².

Εκτός από τις επτά αυτές λιθοδομές, δυτικά του μεγαλύτερου από τα τρία κανονιοστάσια και ανατολικά του πολυβολείου με εντελώς ερειπωμένο προπέτασμα, σώζονται τα ερείπια επιμήκους περιβόλου με κατεύθυνση βορειοδυτική (εικ. 4, αρ. 8), ο οποίος διακρίνεται σε δύο τμήματα με διαφορετικό πλάτος, αλλά χωρίς να διατηρούνται ίχνη εσωτερικού τοίχου, ενώ η είσοδός του βρισκόταν στα νοτιοανατολικά (εικ. 14). Αρκετά ανατολικότερα αυτής της λιθοδομής υπάρχουν επίσης τα ερείπια ενός τετράγωνου κτίσματος (εικ. 4, αρ. 9 και εικ. 15), με μήκος κάθε πλευράς περίπου 5 μ., εντός του οποίου βρέθηκε οθωμανικό νόμισμα του 1868-1869⁷³. Μία από τις δύο αυτές λιθοδομές –μάλλον η πρώτη– ανάγεται τουλάχιστον στον 19ο αιώνα, αφού στον υδρογραφικό χάρτη του βρετανικού ναυαρχείου του 1865 (εικ. 2) σημειώνεται ένα επίμηκες κτίσμα εσωτερικά του ακρωτηρίου. Τέλος, στα βορειοανατολικά του τετράγωνου κτίσματος και σε σημαντική πλέον απόσταση από το ακρωτήριο υπάρχει λιθωσώρως τετράγωνης κατασκευής (εικ. 4, αρ. 10) με μήκος κάθε πλευράς 1,25 μ. Κατά πάσα πιθανότητα, οι τρεις τελευταίες λιθοδομές δεν σχετίζονται με τις πρακτικές των κουρσάρων, καθώς ήταν εκτεθειμένες και ορατές από τη θάλασσα.

Αντίθετα, το τοπωνυμικό της ευρύτερης περιοχής του Βαθιού μοιάζει να συνηγορεί επίσης υπέρ της χρήσης του κόλπου ως ορμητηρίου ή καταφυγίου χριστιανών κουρσάρων. Το ύψωμα στη νότια πλευρά του κόλπου, που ονομάζεται σήμερα «Μπαντιέρες» ή «Πα-

72. Πρβ. GASSENDI 1798, 868, 871-872, όπου αναφέρεται ότι οι αποστάσεις μεταξύ των κανονιών πρέπει να είναι 3-3,5 toises (1 toise αντιστοιχεί σε 1,949 μ.).

73. Πρόκειται ακριβέστερα για χάλκινο νόμισμα 10 παράδων του νομισματοκοπέιου Καΐρου. Ευχαριστώ θερμά τον οθωμανολόγο Δη-

13

14

διέρες» (Bandiere, σημαίες)⁷⁴, θα μπορούσε κάλλιστα να λειτουργεί ως παρατηρητήριο και οι σκοποί του να ειδοποιούν, με αναρτήσεις ή κινήσεις σημαιών, τα αγκυροβολημένα στον κόλπο κουρσάρικα πλοία για την εμφάνιση πλοίων στα ανοιχτά, δίνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο εντολή για την προετοιμασία αμυντικών ή καταδρομικών επιχειρήσεων. Η πρακτική αυτή των κουρσάρων μαρτυρείται κατά τον 17ο αιώνα στους

μήτρη Λούπη για την ταύτιση του νομίσματος.

74. Βλ. την αναγραφή του τοπωνυμίου επίσης σε βρετανικό στρατιωτικό χάρτη της Αστυπάλαιας (RE 1943), ο οποίος αναπαράγει τα δεδομένα ιταλικού χάρτη του 1932 (reproduced from an Italian map dated 1932 and revised from Air Photographs dated 1943).

13. Η θέα της Μπούκας και των Φωκιονησίων από το μεγάλο πυροβολείο (αρ. 3).

View of the Bouka and the Phokionisia islands from the big battery (no. 3).

14. Άποψη του επιμήκους περιβόλου (αρ. 8) από τα ανατολικά.

View of the long enclosure wall (no. 8) from the east.

15

15. Άποψη του τετράγωνου κτίσματος (αρ. 9) από τα δυτικά.

View of the square building (no. 9) from the west.

Φούρνους και στο Φαρμακονήσι⁷⁵. Άλλωστε, το τοπωνύμιο «Μπαντιέρες» είναι πιθανότερο να προέρχεται από τη *lingua franca* των ναυτικών των νεότερων χρόνων⁷⁶. Δύσκολα θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι ανάγεται στα χρόνια των Querini, ενώ θα πρέπει να αποκλειστεί εντελώς οποιαδήποτε σχέση του ιταλικού αυτού τοπωνυμίου με την ιταλική κατοχή, καθώς η σχέση αυτή θα ήταν γνωστή σήμερα στους κατοίκους.

Επίσης, πίσω από το ύψωμα Μπαντιέρες, διασώζεται σήμερα το μικροτοπωνύμιο «Μάντρα του Σκλάβου» ή «Σκλαβόμαντρα»⁷⁷, το οποίο, αν δεν παραπέμπει απλά σε κάποιο ανθρωπωνύμιο, θα μπορούσε να σχετίζεται με την ύπαρξη χώρου για εγκλεισμό σκλάβων (*bagno*), ανάλογο με εκείνον που ο κορσικανός κουρσάρος Giorgio Maria Vitali, σύγχρονος του Creveliers, είχε κατασκευάσει στην περιοχή του Εξώμβουργου της Τήνου⁷⁸. Εντούτοις, «Σκλάβος» (*Cima Scavo*), σύμφωνα με ιταλικό χάρτη της δεκαετίας του 1930⁷⁹, ονο-

μαζόταν το ύψωμα που αναφέρεται σήμερα στους χάρτες ως «Γαβρί» ή «Χαβρί» και ίσως από την παλαιότερη ονομασία αυτού του υψώματος έλαβε το όνομά της και η κτηνοτροφική εγκατάσταση (μάντρα) που βρισκόταν απέναντι. Αυτό δεν αποκλείει, βεβαίως, το ενδεχόμενο να υπήρχε κάποιος χώρος εγκλεισμού σκλάβων εκεί κοντά, καθώς το εμπόριο σκλάβων για τις γαλέρες και η αιχμαλωσία ανθρώπων για την απόσπαση λύτρων ήταν βασικές οικονομικές δραστηριότητες των κουρσάρων και των συνεργαζόμενων με αυτούς επιχειρηματιών⁸⁰.

Μετά το τέλος των μακροχρόνιων βενετο-οθωμανικών πολέμων του 17ου αιώνα, οι καταδρομικές επιχειρήσεις των καθολικών κουρσάρων στο Αιγαίο και την Ανατολική Μεσόγειο θα περιοριστούν. Η Καθολική Εκκλησία θα τις καταδικάσει επανειλημμένα, καθώς θύματά τους γίνονταν συχνά οι χριστιανοί υπήκοοι του σουλτάνου· και οι περισσότεροι καθολικοί ηγεμόνες θα πάψουν να χορηγούν άδειες καταδρομής εναντίον των «Απίστων», θεωρώντας εξάλλου περισσότερο επικερδείς τις εμπορικές σχέσεις τους με τους Οθωμανούς. Εξαίρεση θα αποτελέσει ο μέγας μάγιστρος των Ιωαννιτών ιπποτών της Μάλτας που θα εξακολουθήσει να εκδίδει άδειες *pro piraticam exercendam contra infidelios* έως τη στιγμή της κατάλυσης του κράτους του από τον Ναπολέοντα (1798)⁸¹. Δεν είναι τυχαίο, λοιπόν, που η τελευταία χρονικά γνωστή μαρτυρία για δράση καθολικών κουρσάρων στην Αστυπάλαια αφορά δύο γαλιότες του μεγάλου μαγίστρου. Πιο συγκεκριμένα, ο γάλλος υποπρόξενος του Χάνδακα, ενημερώνοντας τον προϊστάμενό του υπουργό, γράφει στις 19 Μαΐου 1769 ότι δύο γαλιότες με σημαία του μεγάλου μαγίστρου, που είχαν αγκυροβολήσει στην Αστυπάλαια, είχαν κουρσέψει ένα οθωμανικό πλοίο και είχαν κατασφάξει τους 27 άνδρες του πληρώματός του, «εξαιτίας του ότι είχαν διαπράξει μύριες φρικαλεότητες σε ένα μοναστήρι του ειρημένου νησιού»⁸².

Ποιο ήταν, όμως, το μοναστήρι αυτό που ασφαλώς

75. HACKE 1699, 8. Πρβ. CONTRERAS 1994, 97-98. Πρβ. EARLE 2010, 158: «οι κουρσάροι έστηναν σκοπιές στις κορφές των νησιών».

76. Ο όρος «bandiera» είναι παλιός και ευρέως διαδεδομένος στη Μεσόγειο· στα ελληνικά απαντά ως ναυτικός όρος (παντιέρα) ήδη από τον 15ο αιώνα. Βλ. KAHANE, TIETZE 1958, 90.

77. Ευχαριστώ θερμά τους κυρίους Ιωάννη και Δημήτριο Σταυλά, κατοίκους του Βαθιού, για τις σχετικές πληροφορίες, οι οποίες μου επέτρεψαν να εντοπίσω τα ερείπια της κτηνοτροφικής αυτής εγκατάστασης, που λειτουργούσε έως τον 20ό αιώνα, στα δυτικά του

υψώματος Ακλάδα.

78. RANDOLPH 1983, 10. Πρβ. ΦΩΣΚΟΛΟΥ, ΚΟΥΤΣΑΚΗ 1997, 35-36 σημ. 7. 79. RE 1943. HO 1944.

80. Βλ., για παράδειγμα, την οργάνωση του εμπορίου αυτού στη Μήλο κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 17ου αιώνα (ΚΟΥΤΣΑΚΙΩΤΗΣ 2016).

81. Βλ. ιδιαίτερα FONTENAY 1997.

82. ANF, AE BI 351, επιστολή του Melchior de Vaugrignouse, Χάνδακας, 19 Μαΐου 1769. Πρβ. ΚΡΑΝΤΟΝΕΛΛΗ 1998, 77.

βρισκόταν σε κάποιο σημείο εύκολα προσεγγίσιμο από τη θάλασσα; Θα πρέπει μάλλον να αποκλειστούν τόσο η νεοϊδρυθείσα τότε μονή της Παναγίας Πορταϊτισσας της Χώρας, καθώς δύσκολα οι κάτοικοι θα επέτρεπαν να συμβούν αποτρόπαιες πράξεις εκεί, όσο και οι απομακρυσμένες από τα αραξοβόλια μονές του Αγίου Ιωάννη και της Παναγίας Φλεβαριώτισσας, για τις οποίες άλλωστε δεν γνωρίζουμε αν λειτουργούσαν εκείνη την περίοδο. Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, στον υδρογραφικό χάρτη της Αστυπάλαιας του βρετανικού ναυαρχείου του 1865 (εικ. 2), ο ναός του Αγίου Νικολάου του Έξω Βαθιού αναφέρεται ως «Μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη» (*Monastery of Agios Ioannis*), ενώ σημειώνονται επίσης ο ναός του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου του Μέσα Βαθιού και ο ερειπωμένος τότε ναός της Μπούκας (*Church of Agios Ioannis* και *Ruined Church* αντίστοιχα). Το ζήτημα αποσαφηνίζει εντέλει το ταξιδιωτικό έργο του L. Ross, δείχνοντάς μας ότι το μόνο λάθος του χάρτη είναι το όνομα του ναού του Αγίου Νικολάου. Συγκεκριμένα, ο γερμανός αρχαιολόγος, που επισκέφθηκε το Βαθύ δύο δεκαετίες νωρίτερα (1841), μας πληροφορεί ότι ο Άγιος Νικόλαος ήταν πράγματι μοναστήρι, ετοιμόρροπο τότε ωστόσο (*verfallen Kloster*) και με έναν μοναχό 74 ετών, τον μόνο μόνιμο κάτοικο της περιοχής,

ο οποίος μάλιστα τους είχε υποδεχθεί προσφέροντάς τους φρέσκα σύκα και καλόγνωμες που μόλις είχε αλιεύσει⁸³. Ας προστεθεί ότι ο Άγιος Νικόλαος και η εκκλησία της Μπούκας απεικονίζονται, χωρίς όμως να κατονομάζονται, στον λιμενοδείκτη του J. Roux (1764) ως τοπόσημα (*caloris*) του κόλπου του Βαθιού (εικ. 1)⁸⁴. Κατά πάσα πιθανότητα, λοιπόν, ο Άγιος Νικόλαος ήταν το μοναστήρι για το οποίο είχαν πάρει εκδίκηση οι Μαλτέζοι το 1769, καθώς μάλιστα οι μοναχοί θα βιοπορίζονταν, στο ολιγάνθρωπο Μέσα Νησί, προσφέροντας τα αναγκαία στα διερχόμενα κουρσάρικα πλοία. Επίσης, αξίζει να παρατηρηθεί ότι την ίδια εποχή η εκκλησία της Μπούκας πιθανώς λειτουργούσε ακόμη, αφού δεν αναφέρεται ως ερειπωμένη στους πορτολάνους του 17ου και 18ου αιώνα ούτε απεικονίζεται ως ερείπιο στον λιμενοδείκτη του Roux. Λαμβάνοντας υπόψη, τέλος, ότι η εκκλησία της Μπούκας ήταν το πρώτο κτίσμα που συναντούσε ένα πλοίο εισερχόμενο στον κόλπο του Βαθιού και ότι το αγκυροβόλιο αυτό ονομαζόταν στις αρχές του 16ου αιώνα επίσης «Λιμάνι του Αγίου Ιωάννη» (*Porto di San Zuane*), θα πρέπει να θεωρούμε βάσιμη πλέον την προφορική παράδοση των κατοίκων ότι η εκκλησία της Μπούκας ήταν αφιερωμένη σε αυτόν τον άγιο⁸⁵.

83. Ross 1843, 65-66.

84. Roux 1764, πίν. 109. Το «παρεκκλήσι» (*chappelle*) της Μπούκας απεικονίζεται επίσης ως τοπόσημο του Βαθιού στον χάρτη της Αστυπάλαιας του γάλλου γεωγράφου J.-B. Bourguignon d'Anville (1697-1782). Βλ. BNF, GE DD-2987 (6287). Ωστόσο, ο χάρτης αυτός του 18ου αιώνα βασίζεται σε έργο του επίσης γάλλου γε-

ωγράφου André Thevet, ο οποίος είχε ταξιδέψει το 1550 από την Κωνσταντινούπολη στη Ρόδο και ίσως το πλοίο στο οποίο επέβαινε είχε αγκυροβολήσει στο Βαθύ. Για τον A. Thevet και για την πορεία του ταξιδιού του βλ. VINOPOULOU 2004, 59-60, 317.

85. Πρβ. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ 2017, 372 και σημ. 4.

ΑΡΧΕΙΑ - ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΕΣ

ANF: Archives nationales de France, Παρίσι.
BNF: Bibliothèque nationale de France, Παρίσι.
BSB: Bayerische Staatsbibliothek, Μόναχο.
CADN: Centre des Archives diplomatiques de Nantes, Νάντην.

ΧΑΡΤΕΣ

ANVILLE 1756: J.-B. BOURGUIGNON D'ANVILLE, *Les côtes de la Grèce et l'Archipel*, Παρίσι, Οκτώβριος 1756.
HO 1865: Hydrographic Office, Admiralty, «Stampalia I(slan)d, ancient Astypalœa (sic)», Λονδίνο, 3 Ιανουαρίου 1865.
HO 1944: Hydrographic Office, Admiralty, «Stampalia Island», Λονδίνο, 24 Νοεμβρίου 1944 (*from the Italian government chart of 1937 with corrections to 1940*).

RE 1943: 512 A. Fd. Survey Coy., Royal Engineers [Army, Great Britain], «Isola di Stampalia», Οκτώβριος 1943 (*reproduced from an Italian map dated 1932 and revised from Air Photographs dated 1943*).

Roux 1764: J. Roux, *Receuil (sic) des principaux plans des ports et rades de la mer Méditerranée extraits de ma carte en douze feuilles*, Μασσαλία 1764.

ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Centre National de Ressources Textuelles et Lexicales: <https://www.cnrtl.fr/>

Βιβλιογραφία • Bibliography

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ • ABBREVIATIONS

ΑΔ	Αρχαιολογικόν Δελτίον
ΑΕ	Αρχαιολογική Εφημερίς
ΙΕΕ	Ιστορία του Ελληνικού Έθνους
ΠΑΕ	Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
Aegaeum	Aegaeum : Annales d'archéologie égéenne de l'Université de Liège
AJA	American Journal of Archaeology
ASAtene	Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente
BAR IS	British Archaeological Reports, International Series
BCH	Bulletin de Correspondance Hellénique
BSA	Annual of the British School at Athens
BZ	Byzantinische Zeitschrift
Hesperia	Journal of the American School of Classical Studies at Athens
IG	Inscriptiones Graecae
LGPN	Lexicon of Greek Personal Names
SEG	Supplementum Epigraphicum Graecum
SIMA	Studies in Mediterranean Archaeology

ΕΛΛΗΝΙΚΗ

- ΑΓΑΠΗΤΙΔΗΣ, Σ. 1986. «Πληθυσμιακές εξελίξεις στα Δωδεκάνησα», *Δωδεκανησιακά Χρονικά* ΙΑ', 9-34.
- ΑΓΡΙΑΝΤΩΝΗ, Χ. 1985. «Οι μετασχηματισμοί της βιομηχανικής δομής της Ερμούπολης τον 19ο αιώνα», στο: *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας: Η νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, Αθήνα, τόμ. 2, 603-608.
- ΑΓΡΙΑΝΤΩΝΗ, Χ. 1998. «Προσεγγίσεις στο βιομηχανικό τοπίο των Κυκλάδων», στο: *Κυκλάδες. Ιστορία του τοπίου και τοπικές ιστορίες*, Αθήνα, 394-421.
- ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, Δ., ΚΑΠΠΑΣ, Μ. 2015. «Σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί με συνεπτυγμένο δυτικό σκέλος», στο: Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, Α. ΤΟΥΡΤΑ (επιμ.), *Αφιέρωμα στον ακαδημαϊκό Παναγιώτη Λ. Βοκοτόπουλο*, Αθήνα, 79-96.
- ΑΣΔΡΑΧΑΣ, Σ. 1985. «Το ελληνικό αρχιπέλαγος. Μια διάσπαρτη πόλη», στο: Β. ΣΦΥΡΟΕΡΑΣ, Α. ΑΒΡΑΜΕΑ, Σ. ΑΣΔΡΑΧΑΣ, *Χάρτες και χαρτογράφοι στο Αιγαίο*, Αθήνα, 235-248.
- ΑΣΔΡΑΧΑΣ, Σ. 1988. «Τα νησιά», στο: Σ. ΑΣΔΡΑΧΑΣ, *Οικονομία και νοοτροπίες*, Αθήνα, 235-244.
- ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ, Π. 1997. «Παρατηρήσεις σχετικές με καλλιτεχνικά επαγγέλματα κατά την ύψιμη ρωμαϊκή και παλαιοχριστιανική εποχή», στο: Μ. ΒΑΣΙΛΑΚΗ (επιμ.), *Το πορτραίτο του καλλιτέχνη στο Βυζάντιο*, Ηράκλειο, 11-43.
- ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ, Π. 2014. «Τα ψηφιδωτά δάπεδα των νησιών του Αιγαίου, με έμφαση στα Δωδεκάνησα, κατά την ύστερη αρχαιότητα. Σχέσεις με τα ψηφιδωτά των προς Ανατολάς γειτονικών περιοχών», *Ευλιμένη* 2, 41-80.
- ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ, Κ. 2017. *Βυζαντινή ναοδομία στη Νάξο. Η μετεξέλιξη από την παλαιοχριστιανική στη μεσοβυζαντινή αρχιτεκτονική* (Βυζαντινά Μνημεία 17), Θεσσαλονίκη.
- ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Β. 2000. «Από το "Άντρο των Λειβηθρίδων" στον Ελικώνα», στο: *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών*, Θήβα, 4-8 Σεπτεμβρίου 1996, Αθήνα, 404-431.
- ΒΕΡΓΗΣ, Β. 1922. *Δωδεκάνησα. Αστυπάλαια*, Αθήνα.
- ΒΕΡΝΙΚΟΣ, Ν. 2016α. *Τα καδέρνα της Αστυπάλαιας 1510-1525. Καλλιεργητές και γεωργική παραγωγή. Άνθρωποι και τοπωνύμια*, Αθήνα.
- ΒΕΡΝΙΚΟΣ, Ν. 2016β. *Η διαθήκη του κυβερνήτη της Ανάφης Μανώλη Τορνά 1510-1520*, *Busta 32, carta no. 7, testamento di Manoli Torna, Venezia Fondazione Querini Stampalia*, Αθήνα, <<http://sindesmosanafis.gr/diathiki-torna-anafi-1520/>> (5 Ιουνίου 2020).
- ΒΕΡΝΙΚΟΣ, Ν., ΔΑΣΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, Σ. 2000. Οι νησίδες της Νισύρου, *The Nisyros outliers project 2000*, pdf. Εθνοαρχαιολογική και αρχαιοοικολογική έρευνα των ερημονήσων της Δωδεκανήσου 2000. Πανεπιστήμιο Αιγαίου (Μυτιλήνη) (Πρόγραμμα του Υπουργείου Αιγαίου).
- ΒΛΑΧΑΚΗ-ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Α., ΔΡΑΚΟΥ, Μ., ΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, Χ. 2013. *Ασβεστοκάμνα & νταμάρια ... σύμβολα πολιτισμού στο Γαλάτσι και όχι μόνο*, Γαλάτσι.
- ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, Α. (επιμ.) 2005. *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, Αθήνα.
- ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, Α. 2012. *Η Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ περίοδος στη Νάξο. Τα ταφικά σύμβολα και οι συσχετισμοί τους με το Αιγαίο*, Β: *Η Νάξος και ο μυκηναϊκός κόσμος της Μετανακτορικής περιόδου* (Σειρά δημοσιευμάτων περιοδικού Αρχαιογνωσία αρ. 10), Αθήνα.
- ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, Α. 2014. «Ανασκαφή στο Βαθύ Αστυπάλαιας», *ΠΑΕ* 166 (2011), 93-96.
- ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, Α. 2015α. «Ανασκαφή στο Βαθύ Αστυπάλαιας», *ΠΑΕ* 167 (2012), 115-123.
- ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, Α. 2015β. «Ανασκαφή στο Βαθύ Αστυπάλαιας», *ΠΑΕ* 168 (2013), 213-225.

- ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, Α. Γ. 2016α. «Ανασκαφή στο Βαθύ Αστυπάλαιας», *ΠΑΕ* 169 (2014), 233-254.
- ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, Α. Γ. 2016β. «Ανασκαφή στο Βαθύ Αστυπάλαιας», *ΠΑΕ* 170 (2015), 315-328.
- ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, Α. Γ. 2017. «Αρχαιολογικές έρευνες πεδίου στο Βαθύ Αστυπάλαιας», *Δωδώνη ΜΓ' - ΜΔ'* (2014-2015), 371-411.
- ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, Α. Γ. 2018. «Ανασκαφή στο Βαθύ Αστυπάλαιας», *ΠΑΕ* 171 (2016), 327-356.
- ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, Α. Γ. 2019. «Ανασκαφή στο Βαθύ Αστυπάλαιας», *ΠΑΕ* 172 (2017), 274-300.
- ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, Α. Γ. 2020α. «Ανασκαφή στο Βαθύ Αστυπάλαιας», *ΠΑΕ* 173 (2018), 281-317.
- ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, Α. Γ. 2020β. «Ανασκαφή στο Βαθύ Αστυπάλαιας», *ΠΑΕ* 174 (2019), 255-285.
- ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, Α. Γ. 2021α. «Ανασκαφή στο Βαθύ Αστυπάλαιας», *ΠΑΕ* 175 (2020), 159-203.
- ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, Α. Γ. 2021β. «Βαθύ Αστυπάλαιας: Έρευνα και μελέτη σε ένα διαχρονικό παλίμψηστο της νησιωτικής Αρχαιολογίας», *Δωδεκανησιακά Χρονικά ΚΘ'*, 83-131.
- ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, Α. Γ. 2022. «Ανασκαφή στο Βαθύ Αστυπάλαιας», *ΠΑΕ* 176 (2021), 161-192.
- ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, Α., ΜΑΤΘΑΙΟΥ, Α. 2014. «Νεώτερα αρχαιολογικά Αστυπάλαιας», *ΗΟΡΟΣ* 22-25 (2010-2013), 375-386.
- ΒΟΓΙΑΤΖΙΔΗΣ, Ι. Κ. 1918. *Αμργός. Ιστορικά έρευναι περί της νήσου*, Αθήνα 1918.
- ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ, Ι. 1989α. «Παλαιοχριστιανικά μνημεία της νήσου Αστυπάλαιας», *Δωδεκανησιακά Χρονικά ΙΓ'*, 109-118.
- ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ, Ι. 1989β. «Παλαιοχριστιανική βασιλική Αγίου Βασιλείου στο Λειβάδι Αστυπάλαιας», *Δωδεκανησιακά Χρονικά ΙΓ'*, 119-134.
- ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ, Ι. 1996. «Χριστιανικοί λουτρώνες και αγιάσματα στα Δωδεκάνησα», *Θεολογία* 67, 771-866.
- ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ, Ι. 2005. «Τα παλαιοχριστιανικά μνημεία της νήσου Αστυπάλαιας Δωδεκανήσου», *Δωδεκανησιακά Χρονικά ΙΘ'*, 85-128.
- ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ, Ι. 2014. «Τοιχογραφημένοι ναοί της Δωδεκανήσου, Β' μέρος», *Δωδεκάνησος ΙΒ'*, 19-214.
- ΓΑΛΑΝΗ-ΚΡΙΚΟΥ, Μ. 2002. *Σύνταγμα Βυζαντινών «Θησαυρών» του Νομισματικού Μουσείου*, Αθήνα.
- ΓΑΣΠΑΡΗΣ, Χ. 1997. *Η γη και οι αγρότες στη μεσαιωνική Κρήτη, 13ος-14ος αι.* (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Μονογραφίες 4), Αθήνα.
- ΓΑΣΠΑΡΗΣ, Χ. 2004α. «Κρήτη και Ανατολική Μεσόγειος. Το μικρομεσαίο εμπόριο και η ναυτιλιακή κίνηση τον 14ο αιώνα», στο: *Θησαυροί της αραβο-βυζαντινής ναυσιπλοΐας*, Αθήνα, 53-63.
- ΓΑΣΠΑΡΗΣ, Χ. 2004β. *Catastici feodorum Crete. Catasticum sexterii Dorsoduri, 1227-1418* (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Πηγές 6), 2 τ., Αθήνα.
- ΓΑΣΠΑΡΗΣ, Χ. 2013. «Ένας Καταλανός από την Αστυπάλαια: η κινητικότητα στο Νότιο Αιγαίο και την Κρήτη τον 14ο αιώνα», στο: Γ. Κ. ΒΑΡΖΕΛΙΩΤΗ, Κ. Γ. ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ (επιμ.), *Γαλινοτάτη. Τιμή στη Χρύσα Μαλτέζου*, Αθήνα, 195-212.
- ΓΑΣΠΑΡΗΣ, Χ. 2015. *Θαλάσσιοι δρόμοι του βενετικού εμπορίου στην Ανατολική Μεσόγειο (13ος-14ος αιώνας)* <<https://kripis2.anavathmis.eu/1-4/>>. <[https://kripis2.anavathmis.eu/%ce%b2%ce%b1%cf%83%ce%b5%ce%b9%cf%83-%ce%b4%ce%b5%ce%b4%ce%b5%ce%bd%cf%89%ce%bd/db_1-4/](https://kripis2.anavathmis.eu/%ce%b2%ce%b1%cf%83%ce%b5%ce%b9%cf%83-%ce%b4%ce%b5%ce%b4%ce%b4%ce%b5%ce%b5%ce%bd%cf%89%ce%bd/db_1-4/)>.
- ΓΑΣΠΑΡΗΣ, Χ. 2021. *Προσωπογραφία του Ελληνο-βενετικού κόσμου: Τα πρόσωπα του 13ου αιώνα* (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών), Αθήνα <www.greek-venetian.anavathmis.eu/>.
- ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ, Α., ΖΕΡΒΑΚΗ, Φ. 2006. «Η αρχαιολογική συλλογή της Κάσου», *Δωδεκανησιακά Χρονικά ΚΑ'*, 331-354.
- ΓΚΙΟΛΕΣ, Ν., ΠΑΛΗΣ, Γ. 2014. *Άτλας των χριστιανικών μνημείων του Αιγαίου από τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους μέχρι την Άλωση*, Αθήνα.
- ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, Α., ΜΟΝΙΑΡΟΣ, Α. 2009. *Η περιφερειακή διοίκηση της βυζαντινής αυτοκρατορίας από τον Ιουστινιανό Α' (527-565): Η περίπτωση της Qu aestura Iustiniana Exercitus*, Θεσσαλονίκη.
- ΓΟΥΝΑΡΗΣ, Γ. 2000. *Εισαγωγή στην παλαιοχριστιανική αρχαιολογία, Α': Αρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη.
- ΓΡΑΜΜΑΤΟΠΟΥΛΟΣ, Π., ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ, Σ., ΝΕΛΜΑ-ΠΟΤΗΡΟΠΟΥΛΟΥ, Σ., ΠΑΝΕΤΣΟΣ, Γ., ΠΑΝΟΥΣΑΚΗΣ, Χ. 1994. *Αστυπάλαια. Πολεοδομία και αρχιτεκτονική της Χώρας*, Αθήνα.
- ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, Γ. 1993. «Τυπολογική και μορφολογική θεώρηση της μεταβυζαντινής ναοδομίας των Κυκλάδων», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση* 4, Αθήνα, 185-212.
- ΔΡΑΚΙΔΗΣ, Γ. 1913. *Λεύκωμα των Δωδεκανήσων*, Αθήνα.
- ΔΡΕΛΙΩΣΗ, Α. 1999. «Λέρος: Δρυμώνας-Φαρμακονήσι», *ΑΔ* 49, Β2, 798.
- ΔΡΕΛΙΩΣΗ-ΗΡΑΚΛΕΙΔΟΥ, Α. 1999. «Παλαιά και νέα ευρήματα προ του συνοικισμού από την πόλη της Ρόδου», στο: *Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523)*. Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Ρόδος 1993, τόμ. Α: *ΚΒ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, 4η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων*, Αθήνα, 21-28.
- ΔΡΕΛΙΩΣΗ-ΗΡΑΚΛΕΙΔΟΥ, Α. 2005. «Μιλποιακά νησιά», στο: ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ 2005, 330-335.
- ΔΡΕΛΙΩΣΗ-ΗΡΑΚΛΕΙΔΟΥ, Α., ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ, Μ. 2006. *Λέρος από την προϊστορία έως τον Μεσαίωνα. Οδηγός του Αρχαιολογικού Μουσείου*, Αθήνα.
- ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, Φ. 1998. «Σεισμοί στην Μικρά Ασία (6ος-12ος αι.)», στο: *Η Βυζαντινή Μικρά Ασία (6ος-12ος αι.)*, Αθήνα, 197-214.
- ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ, Ι. υπό έκδοση α. «"Σπλιά του Νέγρου": Ένα ιερό σπήλαιο των Νυμφών στην Αστυπάλαια», στο: *Ιερά και λατρείες στο Αιγαίο από τους Πρώιμους Ιστορικούς Χρόνους έως και την Ύστερη Αρχαιότητα (11ος αι. π.Χ. - 6ος αι. μ.Χ.)*. Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Λήμνος, 11-14 Σεπτεμβρίου 2019.
- ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ, Ι. υπό έκδοση β. «Σωστική ανασκαφή στο σπήλαιο του "Νέγρου 2" στις Βάτσες Αστυπάλαιας», *ΑΔ* 71 (2016), Β2.
- ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ, Ι. υπό έκδοση γ. «Αρχαιολογικές έρευνες σε σπήλαιο της Αστυπάλαιας», στο: *Ίδια ή μνήμη δυνάμενη παρόν. Το Αρχαιολογικό Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων κατά τη χρονική περίοδο 2011-2019*, Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα, 25-28.11.2019.
- ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ, Ι. υπό έκδοση δ. «Αυτοψίες σε σπήλαιο της Αστυπάλαιας κατά το έτος 2014», *ΑΔ* 71 (2016), Β2.
- ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ, Ι., ΤΡΑΝΤΑΛΙΔΟΥ, Κ. 2014. «Σωστική ανασκαφή στο σπήλαιο του "Νέγρου 2" Αστυπάλαιας», *ΑΔ* 69, Χρονικά Β2, 2358-2360.
- ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ, Ι., ΖΑΒΒΟΥ, Ε. υπό έκδοση. «Ενεπίγραφα αναθήματα από το σπήλαιο του Νέγρου στις Βάτσες Αστυπάλαιας», *Γραμματείο* 12 (2023).
- ΖΑΧΑΡΙΟΥ-ΜΑΜΑΛΙΓΚΑ, Ε. 1986. *Οι Ψαράδες της Σύμης: οικονομική - κοινωνική - πολιτιστική όψη*, Ρόδος.
- ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, Γ. 2002. «Εντοπισμός, καταγραφή και αξιολόγηση ιστορικού συνόλου παραγωγής ασβέστου στην περιοχή Ασβεστοχωρίου του Ν. Θεσσαλονίκης. Στοιχεία από τον διεθνή χώρο», *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 16, 347-360.
- ΖΕΡΒΑΚΗ, Φ. 2011α. «Καστελλόριζο», στο: ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ κ.ά. 2011, 26-37.
- ΖΕΡΒΑΚΗ, Φ. 2011β. «Χάλκη-Αλιμνιά. Από την Εποχή του Λίθου και την Εποχή του Χαλκού», στο: ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ κ.ά. 2011, 191-103.
- ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ, Η. 1973. *ΑΑΑ* 6, 124.
- ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ, Η. 1971. «Αστυπάλαια», *ΑΔ* 26, Β2, 549-552.
- ΖΕΡΛΕΝΤΗΣ, Π. Γ. (επιμ.) 1922. *Ιστορικά σημειώματα εκ του βιβλίου των εν Νάξω Καπουκίνων 1649-1753*, Ερμούπολη.

- ΘΕΜΕΛΗΣ, Π. 2004. *Πρωτοβυζαντινή Ελεύθερα, Τομέας Ι*, τόμ. Ι, Αθήνα.
- ΘΕΟΔΟΣΟΠΟΥΛΟΣ, Α. 2005. *Ανεξερεύνητη Αστυπάλαια*, Αθήνα.
- ΚΑΛΛΙΓΑ, Χ. Α. 2010. *Μονεμβασία. Μία βυζαντινή πόλις κράτος*, Αθήνα.
- ΚΑΜΠΟΥΡΗΣ, Π., ΜΑΡΓΙΕ, Α. 2012. «Μια άγνωστη διαχρονική αρχιτεκτονική. Οι "μάντρες" της Αστυπάλαιας», *Δωδεκανησιακά Χρονικά ΚΕ'*, 766-781.
- ΚΑΠΠΑΣ, Μ. 2001. *Ο ναός των Αγίων Αποστόλων Καλύμνου. Συμβολή στη μελέτη της διάδοσης του τύπου του απλού τετραστούλου σταυροειδούς εγγεγραμμένου (αδημ. μεταπτυχιακή εργασία, ΑΠΘ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας).*
- ΚΑΠΠΑΣ, Μ. 2009α. *Η εφαρμογή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου στη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο. Το παράδειγμα του απλού τετρακίονιου / τετράστούλου (αδημ. διδ. διατριβή, ΑΠΘ, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας).*
- ΚΑΠΠΑΣ, Μ. 2009β. «Η αρχιτεκτονική του ναού των Αγίων Αποστόλων στο Άργος Καλύμνου», *Δελτίο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 30/4, 55-66.
- ΚΑΣΑΠΙΔΗΣ, Δ. Ν. 2017. «Ο βίος μιας παρ' ολίγον αγίας. Η ζωή και το έργο της δομνικανίδας μοναχής Ρόζας d'Antre[i]chaux (1679-1768)», στο: Κ. Α. ΔΑΝΟΥΣΗΣ, Κ. Γ. ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ (επιμ.), *Ministerium Historiae. Τιμή στον π. Μάρκο Φώσκολο, Τήνος*, 213-245.
- ΚΑΣΣΑΝΔΡΕΑΣ, Π. 1949. *Η βιοτεχνία της ασβέστου. Παρασκευή της ασβέστου διά χρησιμοποίησης δασικής καυσίμου ύλης. Τεχνική και οικονομική ενίσχυσις των ασβεστοποιών*, Αθήνα.
- ΚΑΣΣΩΤΗΣ, Μ. 2005. «Η Αστυπάλαια στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Πολεμικές επιχειρήσεις», *Δωδεκανησιακά Χρονικά ΙΘ'*, 262-274.
- Κάστρων Περίπλους / *Castrorum Circumnavigatio* 2000. *Κάστρων Περίπλους – Castrorum Circumnavigatio*, Αθήνα / Athens.
- Κατάλογος έκθεσης: *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, Αθήνα 2002.
- ΚΑΤΣΟΥΡΟΣ, Α. Φ. 1977. «Η Ρίμα του καπετάν Μανέττα», *Κιμωλιακά* 7, 97-143.
- ΚΗΠΟΥΡΟΣ, Γ. Δ. 2016. *Δεσμοί αίματος και εξ αγχιστείας συγγένειες στο Αιγαίο, 14ος-20ός αιώνας. Τα γενεαλογικά δέντρα από το Αρχείο της Καθολικής Επισκοπής της Σαντορίνης (Αρχείο Θηραϊκών Μελετών - Συλλογή Δημήτρη Τσίτουρα, αρ. 1)*, Αθήνα.
- ΚΟΛΛΙΑΣ, Η. 1975. «Αστυπάλαια», *ΑΔ* 26, Β2, 555.
- ΚΟΛΛΙΑΣ, Η. 1988. «Κοσμικό κτήριο», *ΑΔ* 35, Β2, 566.
- ΚΟΛΛΙΑΣ, Η. 1992. «Τοπογραφικά προβλήματα της μεσαιωνικής αγοράς της Ρόδου και του νότιου τείχους του Κολλάκιου», στο: *Versus Civitatem. Ιστορία και Προβλήματα Συντήρησης της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου, Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης (1986)*, Αθήνα, 81-108.
- ΚΟΛΛΙΑΣ, Η. 1994α. *Η μεσαιωνική πόλη της Ρόδου και το Παλάτι του μεγάλου μαγίστρου*, Αθήνα.
- ΚΟΛΛΙΑΣ, Η. 1994β. «Σχεδιάγραμμα της αρχαιολογίας και τέχνης της Καλύμνου από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια μέχρι το τέλος της Ιησοκρατίας (1522)», στο: *Κάλυμνος: Ελληνορθόδοξος ορισμός του Αιγαίου*, Αθήνα, 25-50.
- ΚΟΛΛΙΑΣ, Η. 2001. «Οικισμοί, κάστρα και μοναστήρια της μεσαιωνικής Κω», στο: Γ. ΚΟΚΚΟΡΟΥ-ΑΛΕΥΡΑ, Α.Α. ΛΑΙΜΟΥ, Ε. ΣΗΜΑΝΤΩΝΗ-ΜΠΟΥΡΝΙΑ (επιμ.), *Ιστορία - Τέχνη - Αρχαιολογία της Κω. Πρακτικά Α' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Κως, 2-4 Μαΐου 1997*, Αθήνα, 291-320.
- ΚΟΛΛΙΑΣ, Η. 2004. «Τρεις μεσοβυζαντινές εκκλησίες της Αστυπάλαιας», στο: *Θωράκιον. Τιμητικός τόμος στη μνήμη Π. Λαζαρίδη*, Αθήνα, 137-148.
- ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, Γ. 1963. «Αστυπάλαια», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 3, Αθήνα, 429-431.
- ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗ, Μ. 1999. «Για ένα κομμάτι γης. Η διαμάχη Σανούδων - Γκίζη για το νησί της Αμοργού (14ος αι.)», *Θησαυρίσματα* 29, 45-89.
- ΚΟΥΤΕΛΑΚΗΣ, Χ. 1986. *Ξυλόγλυπτα τέμπλα της Δωδεκανήσου μέχρι το 1700*, Αθήνα - Πιάννινα.
- ΚΟΥΤΕΛΑΚΗΣ, Χ. 2005. «Όσιος Άνθιμος ο Αόμματος, ιδρυτής της Πορταϊτίσσης Αστυπάλαιας. Σκέψεις με αφορμή μια απεικόνισή του», *Δωδεκανησιακά Χρονικά ΙΘ'*, 158-170.
- ΚΟΥΤΕΛΑΣ, Μ. 2009. «Η Βυζαντινή-Μεταβυζαντινή Συλλογή του Αρχαιολογικού Μουσείου Καλύμνου», *Καλυμνιακά Χρονικά*, 17-31.
- ΚΟΥΤΕΛΑΣ, Μ. 2014α. «Παλαιοχριστιανική Κάλυμνος», *Ευλιμένη* 2, 189-216.
- ΚΟΥΤΕΛΑΣ, Μ. 2014β. «Παλαιοχριστιανική Κάλυμνος», *Καλυμνιακά Χρονικά Κ'*, 114-140.
- ΚΟΥΤΕΛΑΣ, Μ. 2017. «Η παλαιοχριστιανική βασιλική του Χριστού της Ιερουσαλήμ στην Κάλυμνο: συμπεράσματα της ανασκαφικής έρευνας της περιόδου 2007-2008», στο: *ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ 2017*, Γ, 111-134.
- ΚΟΥΤΣΟΚΛΕΝΗΣ, Γ. 2002. *Φθίνοντα επαγγέλματα. Ασχολίες γυναικών που ξεχάστηκαν. Παραδοσιακές καλλιέργειες, Άμφισσα*.
- ΚΟΦΙΝΙΩΤΗΣ, Ε. Κ. 1886. *Ομηρικών Λεξικόν*, Αθήνησι.
- ΚΡΑΝΤΟΝΕΛΛΗ, Α. 1991. *Ιστορία της πειρατείας στους μέσους χρόνους της Τουρκοκρατίας, 1538-1699*, Αθήνα.
- ΚΡΑΝΤΟΝΕΛΛΗ, Α. 1994. «Νέες ειδήσεις για την ελληνική πειρατεία στα τέλη του ΙΖ' αιώνα», *Θησαυρίσματα* 24, 286-293.
- ΚΡΑΝΤΟΝΕΛΛΗ, Α. 1998α. *Ελληνική πειρατεία και κούρσοι τον ΙΗ' αιώνα και μέχρι την Ελληνική Επανάσταση [βάσει των ελληνικών και γαλλικών αρχείων]*, Αθήνα.
- ΚΡΑΝΤΟΝΕΛΛΗ, Α. 1998β. *Ιστορία της πειρατείας στους πρώτους χρόνους της Τουρκοκρατίας, 1390-1538*, Αθήνα.
- ΚΡΙΑΡΑΣ, ΕΜΜ. 1975. *Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημόδου Γραμματείας, 1100-1669, τόμ. Δ'*, Θεσσαλονίκη.
- ΚΩΣΤΗΣ, Κ. 1995. *Στον καιρό της πανώλης. Εικόνες από τις κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου, 14ος-19ος αιώνας*, Ηράκλειο.
- ΚΥΠΑΡΙΣΣΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΑ, Ν. (επιμ.) 2000. *Σπήλαιο Θεόπετρας: Δώδεκα χρόνια ανασκαφών και έρευνας 1987-1998. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Τρίκαλα 6-7 Νοεμβρίου 1998*, Αθήνα.
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, Ε. 1968. *Συμβολή εις την εκκλησιαστικήν ιστορίαν της Δωδεκανήσου*, Αθήνα.
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΥΛΟΣ, ΓΡ. 1965. «Δωδεκάνησα», *ΑΔ* 20, Β, 602.
- ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, Δ. Ι. 1969. *Νεάπολις, Χριστούπολις, Καβάλα. Οδηγός Μουσείου Καβάλας*, Αθήνα.
- ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, Π. Η. 1955. «Συμβολή εις την μελέτην των παλαιοχριστιανικών μνημείων της Δωδεκανήσου», στο: ΣΤ. ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ, Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Π. ΖΕΠΟΣ (επιμ.), *Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη, 12-19 Απριλίου 1953*, τόμ. Α', Αθήνα, 227-248.
- ΛΕΙΜΟΝΑ-ΤΡΕΜΠΕΛΑ, Ε. 1980. *Η Αστυπάλαια και η λαϊκή της αρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη.
- ΛΕΟΝΤΑΡΗΣ, Σ. Ν. 1974. «Έρευνα επί της γεωμορφολογίας και γεωλογίας της Νήσου Αστυπάλαιας (Δωδεκάνησος)», *Annales Géologiques des Pays Helleniques* 25, 33-104.
- ΛΟΒΕΡΑΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ, Κ. 2004. «Παραγωγική μονάδα ασβεστίου της παλαιοχριστιανικής περιόδου στο λιμάνι του Κάστρου του Πλαταμώνος», *Αρχαιολογικά Τεκμήρια βιοτεχνικών εγκαταστάσεων κατά τη βυζαντινή εποχή. 5ος-15ος αιώνας. 22ο Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης, Αθήνα 17-19 Μαΐου 2002*, Αθήνα, 89-181.
- ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ, Ι. 1913. «Η Νήσος Αστυπάλαια», στο: Γ. Δ. ΔΡΑΚΙΔΗΣ (επιμ.), *Λεύκωμα των Δωδεκανήσων*, Αθήνα, 49-51.
- ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ, Μ. Ι. 1986. «Πληροφορίες για την οικονομία και κοινωνία της Δωδεκανήσου στα τέλη του 19ου αιώνα από τα Ημερολόγια της Νομαρχίας Αρχιεπαρχών», *Δωδεκανησιακά Χρονικά ΙΑ'*, 91-117.
- ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ, Σ. 2016. «Η αρχιτεκτονική του ναού του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στο Άνω Κόρθι της Άνδρου», στο: Γ. ΠΑΛΛΗΣ (επιμ.), *Η βυζαντινή Άνδρος (4ος-12ος αιώνας). Νεότερα από την αρχαιολογική έρευνα και τις αποκαταστάσεις των μνημείων. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Αθήνα 20 Μαρτίου 2015 (Άνδριακά Χρονικά 43)*, Άνδρος, 79-93.

- ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ, Σ., ΚΑΜΠΟΛΗ, Α. & ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ 1995. *Αρχαιολογική αποτύπωση και τεκμηρίωση Κάστρου Αστυπάλαιας*, 4η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, Αθήνα.
- ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, Μ. Ι. 1951. «Η ρεθεμνιώτισσα σουλτάνα Ευμενία Βεργίτση στις ευρωπαϊκές χαλκογραφίες και στα ελληνικά δημοτικά τραγούδια», *Κρητικά Χρονικά* 5, 349-384.
- ΜΑΝΟΥΣΟΥ-ΝΤΕΛΛΑ, Κ. 2021. «Επισκόπηση της ερήμωσης και αναβίωσης οικισμών στην Κάλυμνο από τη σκοπιά της ιστορικής γεωγραφίας», *Δωδεκανησιακά Χρονικά* ΚΘ', 13-34.
- ΜΑΡΚΕΤΟΥ, Τ. 1988. «Λέρος. Παρθένι, θέση Κονταρίδα. Ίκνη εγκατάστασης της Τελικής Νεολιθικής», *ΑΔ* 35, Β2, 557.
- ΜΑΡΚΕΤΟΥ, Τ. 1997. «Ασώματος Ρόδου: Τα μεγαρόσχημα κτήρια και οι σχέσεις τους με το Βορειοανατολικό Αιγαίο», στο: ΝΤΟΥΜΑΣ, ΛΑ ROSA 1997, 395-413.
- ΜΑΡΚΕΤΟΥ, Τ. 2004. «Η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στην Κω», στο: *Χάρης Χαίρε. Μελέτες στη μνήμη της Χάρης Κάντζια*, τόμ. Α', Αθήνα, 17-30.
- ΜΑΡΚΕΤΟΥ, Τ. 2009. «Η Προϊστορική Νίσυρος και το Γυαλί (4η -2η χιλιετία π.Χ.)», *Νισυριακά* 18, 231-236.
- ΜΑΡΚΕΤΟΥ, Τ. 2011. «Νίσυρος-Γυαλί. Από την Εποχή του Λίθου και την Εποχή του Χαλκού», στο: ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ κ.ά. 2011, 324-331, 339-347.
- ΜΑΡΚΟΠΟΛΙΣ, Μ. Ι. 1893. «Πειρατικά επιδρομιά κατά της νήσου Νάξου», *Εικονογραφημένη Εστία* 16, 107-110.
- ΜΕΡΙΑΝΟΥ, Α. 2005. «Αστυπάλαια - Αστροπαλιά - Σταμπαλία -Μαλτεζάνα», *Δωδεκανησιακά Χρονικά* ΙΘ', 189-203.
- ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ, Α. 1899. «Νησιογραφικά κατά την γεωγραφίαν του Άραβος Εδριζι», *Επετηρίς Παρνασσού* 3, 81-91.
- ΜΗΛΙΤΣΗ-ΚΕΧΑΓΙΑ, Ε. 2017α. «Παλαιοχριστιανική γλυπτική Κω. Συμβολή στη μελέτη της αρχιτεκτονικής γλυπτικής στην Κω κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο (4ος-7ος αι.)», *Δωδεκάνησος* ΙΖ', 17-494.
- ΜΗΛΙΤΣΗ-ΚΕΧΑΓΙΑ, Ε. 2017β. «Οι μαρμάρινοι άμβωνες των παλαιοχριστιανικών βασιλικών της Κω. Τυπολογική και μορφολογική ανάλυση», στο: ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΙΔΗΣ 2017, Γ, 295-305.
- ΜΙΛΛΕΡ, Ο. 1909-1910. *Ιστορία της φραγκοκρατίας εν Ελλάδι (1204-1566)* (μτφρ. Σπ. Λάμπρος), 2 τ., Αθήνα.
- ΜΙΣΑΗΛΙΔΟΥ-ΔΕΣΠΟΤΙΔΟΥ, Β. 2007. «Νέα Φιλαδέλφεια», στο: Δ. Β. ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ (επιμ.), *Ο χρυσός των Μακεδόνων. Από την έκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη, 93-104.
- ΜΙΣΑΗΛΙΔΟΥ-ΔΕΣΠΟΤΙΔΟΥ, Β. 2008. «Νέα Φιλαδέλφεια. Οικιστικές εγκαταστάσεις και νεκροταφεία στην ενδοκώρα της Θεσσαλονίκης», στο: Γ. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΙΔΗΣ (επιμ.), *Αρχαιολογικές τροχιοδρομήσεις από τη Θεσσαλονίκη στην ενδοκώρα*, Αθήνα, 24-69.
- ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ-ΝΟΥΑΡΟΣ, Μ. 1927. «Εθίμα Αστυπάλαιας», *Δωδεκανησιακή Αυγή*, Αθήνα, 1 Απριλίου 1927, αρ. 55.
- ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ, Μ. 1993. «Παλαιοχριστιανική βασιλική στο Παρθένι της Λέρου», στο: *Ιωνίας Άκρον - Λέρος. Τόμος αφιερωμένος στη μνήμη του Διον. Οικονομόπουλου*, Αθήνα, 5-35.
- ΜΙΧΑΛΑΚΗ-ΚΟΛΛΙΑ, Μ. 2001-2004. «Αστυπάλαια», *ΑΔ* 56-59, Β6, 320-326.
- ΜΙΧΑΛΑΚΗ-ΚΟΛΛΙΑ, Μ. 2005α. «Συμβολή στη μελέτη των αρχαίων λατρείων της Αστυπάλαιας από τις επιγραφικές μαρτυρίες», *Δωδεκανησιακά Χρονικά* ΙΘ', 711-734.
- ΜΙΧΑΛΑΚΗ-ΚΟΛΛΙΑ, Μ. 2005β. «Αστυπάλαια», στο: ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ 2005, 352-353.
- ΜΙΧΑΛΑΚΗ-ΚΟΛΛΙΑ, Μ. 2007. «Αστυπάλαια», *ΑΔ* 62, Β3, 1374-1375.
- ΜΙΧΑΛΑΚΗ-ΚΟΛΛΙΑ, Μ. 2014. «Οι βρεφικοί εγχυτρισμοί από την Αστυπάλαια και η σχέση τους με την αρχαία κοινωμία. Προσπάθεια ερμηνείας», *Δωδεκανησιακά Χρονικά* ΚΣΤ', 107-127.
- ΜΟΥΝΔΡΕΑ-ΑΓΡΑΦΙΩΤΗ, Α. 1996. «Εργαλεία», στο: Γ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ (επιμ.), *Νεολιθικός πολιτισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα, 103-106.
- Μουσείο Μπενάκη 1999. *Ελληνικά κοσμήματα από τις Συλλογές του Μουσείου Μπενάκη*, Αθήνα.
- ΜΠΑΪΡΑΜΗ, Κ. 2011. «Χάλκη-Αλιμνιά. Από την Εποχή του Λίθου και την Εποχή του Χαλκού», στο: ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ κ.ά. 2011, 185.
- ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ, Γ. 1939. «Ανασκαφή εν Καβάλα και τοις πέριξ», *ΠΑΕ* 1938, 75-102.
- ΜΠΕΛΑΒΙΛΑΣ, Ν. 1997. *Λιμάνια και οικισμοί στο Αρχιπέλαγος της Πειρατείας, 15ος-19ος αι.*, Αθήνα.
- ΜΠΕΛΑΒΙΛΑΣ, Ν. 2014. «Τα Παλαιόκαστρα του Cristoforo Buondelmonti. Μια ερευνητική υπόθεση για την περίοδο της ερήμωσης των νησιών του Αιγαίου (15ος-16ος αιώνας)», στο: *Νησιά και Νησιώτες στο Αιγαίο και τη Μεσόγειο. Νησιωτικοί κόσμοι στη μακρά γεωπολιτισμική διάρκεια*, Σεμινάριο Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο.
- ΜΠΟΥΡΑΣ, Χ. 1992α. «Αρχιτεκτονική και πολεοδομία στους παραδοσιακούς οικισμούς του Αιγαίου», στο: *Το Αιγαίο. Επίκεντρο ελληνικού πολιτισμού*, Αθήνα, 201-240.
- ΜΠΟΥΡΑΣ, Χ. 1992β. «Η βυζαντινή αρχιτεκτονική στα νησιά του Αιγαίου», στο: *Το Αιγαίο. Επίκεντρο ελληνικού πολιτισμού*, Αθήνα, 121-130, 161-168.
- ΝΑΥΠΛΙΩΤΗΣ, Α. Ι. 1992. «Τα ασβεστοκάμινα, ο ασβέστης και οι ασβεστάδες των Μελάνων», *Ναξιακά* 34, 2-12.
- ΝΕΛΛΑ, Ε. 2013. *Άσβεστος, γύψος και τα κονιάματά τους* (διπλωματική εργασία, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Τμήμα Πολιτικών Μηχανικών).
- ΝΙΚΑ, Α. 2015. «Συμβατικές απεικονίσεις "περί τάξεως του χρόνου" σε ψηφιδωτό δάπεδο από την πρωτοχριστιανική Αστυπάλαια. Η σημειωτική των συμβόλων», στο: *35ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης*, 23-26/5/2015, Περιλήψεις, Αθήνα, 88-89.
- ΝΤΕΛΛΑΣ, Γ. 2012. «Οι σταυροθολιακές εκκλησίες της Δωδεκανήσου (1750-1924)», *Δωδεκάνησος* 7, 19-476.
- ΝΤΟΒΑ, Α. 1997. «Μύρινα Λήμνου: οι αρχαιότερες φάσεις του προϊστορικού οικισμού», στο: ΝΤΟΥΜΑΣ, ΛΑ ROSA 1997, 282-297.
- ΝΤΟΒΑ, Α. 2003. «Οι φάσεις εξέλιξης του προϊστορικού οικισμού στη Μύρινα Λήμνου», στο: Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. ΜΠΙΡΤΑΧΑ (επιμ.), *Αργοναυτής. Τιμητικός τόμος για τον Καθηγητή Χρήστο Ντούμα από τους μαθητές του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1980-2000*, Αθήνα, 101-125.
- ΝΤΟΚΟΣ, Κ. 1963. «Μία υπόθεση πειρατείας κατά τον 17ο αιώνα (1678-1680)», *Θησαυρίσματα* 2, 36-62.
- ΝΤΟΥΜΑΣ, Χρ. 1966. «Κορφή τ' Αρωνιού: Μικρά ανασκαφική έρευνα εν Νάξω», *ΑΔ* 20, Μελέται, 41-64.
- ΝΤΟΥΜΑΣ, Χρ. 1973. «Φτέλλος: Υστερομινωική ΙΑ ποιμενική (:) εγκατάσταση παρά τα Φηρά Θήρας», *ΑΕ*, 161-166.
- ΝΤΟΥΜΑΣ, Χρ. 1973-74. «Αρχαιότερες και μνημεία Δωδεκανήσου», *ΑΔ* 29, Β3, 946-981.
- ΝΤΟΥΜΑΣ, Χρ. 1975. «Αστυπάλαια», *ΑΔ* 30, Β2, 372.
- ΝΤΟΥΜΑΣ, Χρ. 2005. «Η Αστυπάλαια στην πρώιμη ιστορία του Αιγαίου: Θεωρίες και αρχαιολογική μαρτυρία», στο: *Πεπραγμένα ΙΑ' Πολιτιστικού Συμποσίου Δωδεκανήσου*, *Δωδεκανησιακά Χρονικά* ΙΘ', 17-33.
- ΝΤΟΥΜΑΣ, Χρ. 2006. «Σταθμός οιοπόλος στη Θήρα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού», *ΑΑΣ* 4, 82-91.
- ΝΤΟΥΜΑΣ, Χ., ΛΑ ROSA, V. (επιμ.) 1997. *Poliochni e l'antica età del Bronzo nell'Egeo Settentrionale / Η Πολιόχνη και η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στο βόρειο Αιγαίο*, Αθήνα.
- ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, Μ. 1979. «Η ανόρθωση 802-945», *ΙΕΕ*, τόμ. 8, Αθήνα, 46-97.
- ΞΑΝΘΟΣ, Λ. Φ. 2009. *Αστυπάλαια. Ιστορία και ιστορίες*, Αθήνα.
- ΟΛΥΜΠΙΤΟΥ, Ε. 2001. «Τεχνικά επαγγέλματα και εργαστήρια στα νησιά του Αιγαίου», *Σύγχρονα Θέματα* 78/79, 125-133.

- ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α. 1929. «Παλαιοχριστιανικά βασιλικά της Λέσβου», ΑΔ 12, 1-72.
- ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α. 1959-60. Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων και οι τρόποι εφαρμογής τους κατά τους συγγραφείς, τας επιγραφάς και τα μνημεία. 2: Τα μέταλλα, το ελεφαντοστόν, τα κονιάματα και οι λίθοι (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 37), Αθήναι.
- ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α. 1966. «Δύο παλαιοχριστιανικά βασιλικά της Κω», ΑΕ, 1-102.
- ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α. Κ. 1994². Η Ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της Μεσογει- ακής λεκάνης, Αθήναι.
- ΠΑΖΑΡΑΣ, Θ. 1988. Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτύμβιες πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα, Αθήναι.
- ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Ε. 2009. «Μνημειακή τοπογραφία της παλαιοχριστιανικής Σύμης», Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας Λ', 37-46.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Ε. 1994-1995. «Πειρατές και κουρσάροι στο Αιγαίο τον 13ο αιώνα», Δίπτυχα 6 (= Μνήμη Bruno Lavagnini), 89-107.
- ΠΑΠΑΕΥΤΥΧΙΟΥ, Ι. 2003. «Κτίσματα από ξερολιθιά στην Κω», Κωακά 8, 420-440.
- ΠΑΠΑΕΥΤΥΧΙΟΥ, Ι. 2008. «Κτίσματα στην ύπαιθρο της Χάλκης», στο: 14ο Πολιτι- στικό Συμπόσιο Δωδεκανήσου, Χάλκη 6-8 Ιουλίου 2005, Δωδεκανησιακά Χρονικά ΚΓ', 316-355.
- ΠΑΠΑΕΥΤΥΧΙΟΥ, Ι. 2018. «Μορφολογία και τυπολογία βοηθητικών κτισμάτων από ξερολιθιά στη νησιωτική Ελλάδα», στο: Μ. ΜΠΕΡΙΑΤΟΥ, Ι. Κ. ΠΑΠΑΕΥΤΥΧΙΟΥ (επιμ.), 15ο Διεθνές Συνέδριο Ξηρολιθικών Κατασκευών, Κεφαλονιά 9-11 Σε- πτεμβρίου 2016 (Ξηρολιθικές κατασκευές και κτισμένη κληρονομιά / Dry Stone Constructions and Built Heritage, Ίδρυμα Κεφαλονιάς και Ιθάκης, Διεθνής Ένωση για τη Διεπιστημονική Μελέτη των Ξηρολιθικών Κατα- σκευών), Αθήναι, 54-65.
- ΠΑΠΑΕΥΤΥΧΙΟΥ, Ι. 2021. «Ξερολιθικά κτίσματα στο νησί της Καλύμνου. Η αξία και η απαξίωσή τους», Δωδεκανησιακά Χρονικά ΚΘ', 280-334.
- ΠΑΠΑΕΥΤΥΧΙΟΥ, Ι., ΚΑΡΑΝΙΚΟΛΑΣ, Π., ΜΑΡΤΙΝΟΣ, Ν. 2008. «Αγροτικό τοπίο και κοι- νωνική αναπαραγωγή: Οι περιπτώσεις Καρπάθου και Κύθνου», στο: Γ. ΣΙΑΡ- ΔΟΣ, Α. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ (επιμ.), Πρακτικά 10ου Πανελληνίου Συνεδρίου Αγροτικής Οικονομίας. Ανταγωνιστικότητα, Περιβάλλον, Ποιότητα Ζωής και Αγροτική Ανάπτυξη, 27-29 Νοεμβρίου 2008, Θεσσαλονίκη, 301-321.
- ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ, Κ. 2003. Το ελληνικό παραδοσιακό σπίτι, Αθήναι.
- ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ, Κ., ΔΗΜΗΤΣΑΝΤΟΥ-ΚΡΕΜΕΖΗ, Α., ΦΙΝΕ, Μ. 2001. Το παραδοσιακό σπίτι στο Αιγαίο. Η γενική διάρθρωσή του και η τυπολογία της μέσα από αντιπρο- σωπευτικά σχέδια, Αθήναι.
- ΠΑΠΑΖΑΧΟΣ, Β., ΠΑΠΑΖΑΧΟΥ, Κ. 1999. Οι σεισμοί της Ελλάδας, Θεσσαλονίκη.
- ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ, Ι. 2000. Η ελληνική ενδυμασία από την Αρχαιότητα ως τις αρχές του 20ού αιώνα, Αθήναι.
- ΠΑΠΠΑ, Μ. 2012. «Κουτάλες και κουτάλια από τον νεολιθικό οικισμό της Θέρ- μης στην Κεντρική Μακεδονία», στο: Π. ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ, Κ. ΤΖΑΝΑΒΑΡΗ (επιμ.), Δινήεσσα. Τιμητικός τόμος για την Κατερίνα Ρωμοπούλου, Θεσσαλονίκη (Εκ- δοση Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης αρ. 18), Αθήναι, 25-33.
- ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, Σ., ΑΤΖΑΚΑ, Π. 1974. Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδω- τών δαπέδων της Ελλάδος, τόμ. 1: Νησιωτική Ελλάς, Θεσσαλονίκη.
- ΠΕΤΡΑΚΟΣ, Β. Χ. 1997. Οι επιγραφές του Ωρωπού (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 170), Αθήναι.
- ΡΟΜΒΟΣ, Τ. 2012. Γεώργιος Νέγρος. Ο Τίγρης του Αιγαίου, Αθήναι.
- ΣΑΒΒΑΡΗ, Ε., ΤΣΑΜΤΣΟΥΡΗ, Β. 1984. Αστυπάλεια (Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτε- κτονική 3), Αθήναι.
- ΣΑΪΤΑΣ, Γ. 1988. «Μάνη», στο: Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική, Πελοπόν- νησος Β' - Στερεά Ελλάδα, τόμ. 5, Αθήναι, 43-204.
- ΣΑΜΨΩΝ, Α. 1987. Η Νεολιθική περίοδος στα Δωδεκάνησα, Αθήναι.
- ΣΑΜΨΩΝ, Α. 1988. Η νεολιθική κατοίκηση στο Γυαλί της Νισύρου, Αθήναι.
- ΣΑΜΨΩΝ, Α. 1993. Σκοτεινή Θαρρυνίων. Το σπήλαιο, ο οικισμός και το νεκροτα- φείο, Αθήναι.
- ΣΑΜΨΩΝ, Α. 1996. «Δωδεκάνησα», στο: Γ. Α. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ (επιμ.), Νεολι- θικός Πολιτισμός στην Ελλάδα, Αθήναι, 131-132.
- ΣΑΜΨΩΝ, Α. 2003. Η Νεολιθική περίοδος στα Δωδεκάνησα (Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου αριθ. 35), Αθήναι.
- ΣΑΜΨΩΝ, Α. 2010. Μεσολιθική Ελλάδα, Αθήναι.
- ΣΑΜΨΩΝ, Α. 2014. Προϊστορική Αρχαιολογία της Μεσογείου, Αθήναι.
- ΣΒΟΡΩΝΟΣ, Ν. 1992. «Μια αναδρομή στην ιστορία του αιγαιακού χώρου», στο: Το Αιγαίο. Επίκεντρο ελληνικού πολιτισμού, Αθήναι, 33-72.
- ΣΗΦΟΥΝΑΚΗΣ, Ν. 1993. Μια άγνωστη αρχιτεκτονική: Οι μάντρες στη Λήμνο και στα άλλα νησιά του βορειοανατολικού Αιγαίου, Αθήναι.
- ΣΙΓΑΛΑ, Μ.-Ζ. 2011. Η Χάλκη από την Παλαιοχριστιανική εποχή μέχρι και το τέλος της Περιόδου της Ιπποκρατίας (5ος αι. - 1523 μ.Χ.): Μνημεία, αρχιτεκτο- νική, τοπογραφία, κοινωνία (αδημ. διδ. διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών).
- ΣΚΑΝΔΑΛΙΔΗΣ, Μ. 1994. Ο νησιωτικός μικρόκοσμος του Δωδεκανησιακού Αρχι- πελάγους, Αθήναι.
- ΣΠΑΝΑΚΗΣ, ΣΤ. Γ. 1959. «Συμβολή στην εκκλησιαστική ιστορία της Κρήτης κατά τη Βενετοκρατία», Κρητικά Χρονικά 13, 243-288.
- ΣΤΑΜΑΤΕΛΑΤΟΣ, Μ., ΒΑΜΒΑ-ΣΤΑΜΑΤΕΛΑΤΟΥ, Φ. 2012. Γεωγραφικό λεξικό της Ελλά- δας, 3 τόμοι, Αθήναι.
- ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ, Ν. (επιμ.) 2001. Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, Πρακτικά Συμποσίου, Ρόδος 29 Απριλίου - 2 Μαΐου 1999, Αθήναι.
- ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ, Ν., ΤΑΣΟΥΛΑΣ, Γ. 2001. Αιγαιοπελαγίτες Ολυμπιονίκες της Αρχαι- ότητας, Μυτιλήνη.
- ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ, Ν., ΤΑΣΟΥΛΑΣ, Γ., ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ-ΤΣΟΠΟΤΟΥ, Μ. (επιμ.) 2011. Άγωνα Γραμμή. Ένα αρχαιολογικό ταξίδι στο Καστελλόριζο, στη Σύμη, στη Χάλκη, στην Τήλο και τη Νίσυρο, Αθήναι.
- ΣΤΑΥΛΑΣ, Κ. 2005. «Η λειτουργία του Ε.Φ.Τ.Α. (Εκκλησιαστικού Φιλανθρωπικού Ταμείου Αστυπάλαιας) – Η κοινωνική του προσφορά», Δωδεκανησιακά Χρο- νικά ΙΘ', 204-212.
- ΣΤΡΑΤΟΣ, Α. 1972. Το Βυζάντιον στον Ζ' αιώνα, τόμ. Δ', Αθήναι.
- ΣΩΤΗΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Π. Ι. 1999. Ακρωτήρι Θήρας: Η Νεολιθική και η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού επί τη βάσει της κεραμικής (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαι- ολογικής Εταιρείας αρ. 191), Αθήναι.
- ΣΩΤΗΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Π. Ι. 2000. «Η Σίφνος κατά την πρώιμη Εποχή του Χαλκού», στο: Πρακτικά Α' Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου, Σίφνος 25-28 Ιουνίου 1998, τόμ. Α': Αρχαίοι Χρόνοι, Αθήναι, 81-102.
- ΣΩΤΗΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Π. Ι. 2005. Ο «Θησαυρός της Κέρου». Μύθος ή πραγματικό- τητα; Αναζητώντας τα χαμένα κομμάτια ενός αινιγματικού συνόλου, Αθήναι.
- ΤΑΡΣΟΥΛΗ, Α. 1996. Αστυπάλεια, χ.τ.: [1996] (ανατύπωση από: Αθ. Ταρσούλη, Δωδεκάνησα, τόμ. Β', Αθήναι 1948).
- ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ, ΧΡ. 2017. «Ο Νεολιθικός οικισμός του Στρόφιλα στην Άνδρο», στο: ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ 2017, Β, 263-272.
- ΤΖΑΝΑΒΑΡΗ, Κ. 2009. «Μεταλλικά περιάπτα σε σχήμα κεφαλής Αφροδίτης, από την αρχαία Λητή», στο: ΣΤ. ΔΡΟΥΓΟΥ, Δ. ΕΥΓΕΝΙΔΟΥ, Χ. ΚΡΙΤΖΑΣ, Ν. ΚΑΛΤΣΑΣ, Β. ΠΕΝΝΑ, Η. ΤΣΟΥΡΤΗ, Μ. ΓΑΛΑΝΗ-ΚΡΙΚΟΥ, ΕΥ. ΡΑΛΛΗ (επιμ.), Κεράμια Φιλίας. Τι- μητικός τόμος για τον Ιωάννη Τουράτσογλου, τόμ. Β: Επιγραφική - Αρχαι- ολογία - Varia, Αθήναι, 561-571.
- ΤΖΑΝΑΒΑΡΗ, Κ., ΦΙΛΗΣ, Κ. 2002. «Σύνολα κεραμικής από τα νεκροταφεία της αρ- χαίας Λητής», ΑΔ 57, Μελέτες, 157-212.
- ΤΖΑΝΑΒΑΡΗ, Κ., ΦΙΛΗΣ, Κ. 2011. «Ταφικά σύνολα κεραμικής από την αρχαία Λη- τή», στο: Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού - ΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Ζ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Αίγιο 4-9 Απριλίου 2005, Πρακτικά, Αθήναι, 445-456.
- ΤΟΛΙΑΣ, Γ. 1999. Οι ελληνικοί ναυτικοί χάρτες - πορτολόνοι, 15ος-17ος αιώνας.

- Συμβολή στη μεσογειακή χαρτογραφία των νεότερων χρόνων, Αθήνα.
- ΤΟΛΙΑΣ, Γ. 2008. *Ιστορία της χαρτογραφίας του ελληνικού χώρου 1420-1800. Χάρτες της Συλλογής Μαργαρίτας Σαμούρκα* (Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, αρ. 104), Αθήνα.
- ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ, Π. 2006. «Ιστορικά και Αρχαιολογικά Αγαθονοπίου», *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών* 39, 175-192.
- ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ, Π. 2010. *Αγαθονήσι. Η ανασκαφική έρευνα στο Καστράκι (2006-2010)*, Αθήνα.
- ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ, Π. (επιμ.) 2017. *Το αρχαιολογικό έργο στα νησιά του Αιγαίου*, τόμ. Α-Γ, Μυτιλήνη.
- ΤΣΑΓΡΑΚΗΣ, Α. 2013. *Γεωργία και κτηνοτροφία στο προϊστορικό Αιγαίο*, Αθήνα.
- ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Α. (επιμ.) 2003. *Δύο χειρόγραφοι ελληνικοί πορτολάνοι. Οι κώδικες της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων και της Δημόσιας Βιβλιοθήκης της Ζαγοράς*, Αθήνα.
- ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Α. (επιμ.) 2006. *Antonio Millo Isolario*, Αθήνα.
- ΤΣΙΟΥΜΗ, Χ., ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ, Δ. 1979. «Κιονόκρανα της συλλογής της Ροτόντας Θεσσαλονίκης. Μέρος Α΄. Κορινθιακά κιονόκρανα και παραλλαγές», *Μακεδονικά* 19, 11-39.
- ΤΣΟΥΝΤΑΣ, Χ. 1899. «Κυκλαδικά II», *ΑΕ*, 73-134.
- ΤΣΟΥΝΤΑΣ, Χρ. 1908. *Αι προϊστορικά ακροπόλεις Διμηνίου και Ξέσκλου* (Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας), Αθήνα.
- Υπουργείο Πολιτισμού 1997. *Το ελληνικό κόσμημα. 6.000 χρόνια παράδοση. Θεσσαλονίκη, Villa Bianca, 21 Δεκεμβρίου 1997 - 21 Φεβρουαρίου 1998*, Αθήνα.
- ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ, Χ. 2011. «Θέση Κυλίνδρα (ακίνητο εταιρείας ΦΟΙΒΟΣ ΕΠΕ)», *ΑΔ* 66, Β2, 1037-1042.
- ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ, Χ. 2013. «Θέση Κυλίνδρα (ακίνητο εταιρείας ΦΟΙΒΟΣ ΕΠΕ)», *ΑΔ* 68, Β2, 843-844.
- ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ, Χ. 2014. «Αστυπάλαια», *ΑΔ* 69, Β2, 2336-2341, 2345-2348.
- ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ, Χ. 2021. «Αρχαιολογικό οδοιπορικό στην Αστυπάλαια», *Δωδεκανησιακά Χρονικά ΚΘ΄*, 35-82.
- ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ, Χ., ΑΜΙΛΗΤΟΥ, Μ. υπό έκδοση. «Θέση Κυλίνδρα (ακίνητο εταιρείας ΦΟΙΒΟΣ ΕΠΕ)», *ΑΔ* 71 (2016), Χρονικά.
- ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ, Χ., ΓΑΡΓΑΛΗ, Ν. 2012. «Αστυπάλαια», *ΑΔ* 67, Β2, 794-799.
- ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ, Χ., ΓΑΡΓΑΛΗ, Ν. 2013. «Δημοτική οδός Χώρας - Λιβαδίου, θέση Κάτσαλος (οικόπεδο Αγγελί Αικατερίνης, πρώην Πόλου Ιωάννη)», *ΑΔ* 68, Β2, 844-847.
- ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ, Χ., ΓΑΡΓΑΛΗ, Ν. 2014. «Αστυπάλαια», *ΑΔ* 69, Β2, 2314-2322.
- ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ, Χ., ΔΑΣΑΚΛΗ, Ν. 2017. «Πρόταση διαχείρισης ενός ιδιαίτερου συνόλου αμφορέων: Εμπορικοί αμφορείς από το βρεφικό νεκροταφείο της Αστυπάλαιας», στο: *Πρακτικά της Επιστημονικής Ημερίδας: Προστασία και ανάδειξη της πολιτιστικής κληρονομιάς. Η περίπτωση των εμπορικών αμφορέων*, Ρόδος 30 Σεπτεμβρίου 2017, Ρόδος, 87-105.
- ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ, Χ., ΔΡΥΜΟΥΣΗΣ, Χ. 2016 υπό δημοσίευση. «Θέση Κάτσαλος (Εργα Δήμου)», *ΑΔ* 71 (2016), Χρονικά.
- ΦΑΡΜΑΚΙΔΟΥ, Ε. 1995. «Αστυπάλαια», *ΑΔ* 50, Β2, 808-809.
- ΦΑΡΜΑΚΙΔΟΥ, Ε. 1996. «Αστυπάλαια», *ΑΔ* 51, Β2, 699.
- ΦΑΡΜΑΚΙΔΟΥ, Ε. 1997. «Αστυπάλαια», *ΑΔ* 52, Β3, 1117-1119.
- ΦΑΡΜΑΚΙΔΟΥ, Ε. 1998. «Αστυπάλαια», *ΑΔ* 53, Β3, 962.
- ΦΑΡΜΑΚΙΔΟΥ, Ε. 1999. «Αστυπάλαια», *ΑΔ* 54, Β2, 955-958.
- ΦΑΡΜΑΚΙΔΟΥ, Ε. 2000. «Αστυπάλαια», *ΑΔ* 55, Β2, 1161.
- ΦΑΡΜΑΚΙΔΟΥ, Ε. 2001. «Καύσεις στην Αστυπάλαια», στο: ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ 2001, 321-329.
- ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ-ΤΣΟΠΟΤΟΥ, Μ. 1980. «Νισυριακά 1», *ΑΔ* 35, Α, 60-86.
- ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ, Μ. 1993. «Ανασκαφικές έρευνες στη Νίσυρο», *Νισυριακά* 12, 139-146.
- ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ-ΤΣΟΠΟΤΟΥ, Μ. 2011. «Πυργούσα», στο ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ κ.ά. 2011, 332-335.
- ΦΙΛΙΠΠΑ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, Μ. 1978. *Το Κάστρο της Αντιπάρου. Συμβολή στη μελέτη των οχυρωμένων μεσαιωνικών οικισμών του Αιγαίου*, Αθήνα.
- ΦΙΛΙΠΠΑ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, Μ. 1991. «Το κάστρο της Σίφνου: Αμυντική οργάνωση και αρχιτεκτονικός χαρακτήρας», στο: *Αρμός. Τιμητικός Τόμος στον Καθηγητή Ν. Κ. Μουτσόπουλο για τα 25 χρόνια πνευματικής του προσφοράς στο Πανεπιστήμιο*, τόμ. 3, Θεσσαλονίκη, 1943-1994.
- ΦΙΛΙΠΠΑ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, Μ. 2000. *Μικροί οχυρωμένοι οικισμοί του Αιγαίου. Στα ίχνη της ιστορικής τους ταυτότητας*, Αθήνα.
- ΦΩΝΣΟΣ, Α., ΦΩΣΚΟΛΟΣ, Μ. (επιμ.) 2009. «P. Placide de Reims, ofmcar. Οι περιπέτειες ενός Καπουκίνου στο Αιγαίο του 17ου αιώνα (Β΄ μέρος). Lettres d'un voyage au Levant au XVIIe siècle», *Τηνιακά Ανάλεκτα* 6, 301-399.
- ΦΩΣΚΟΛΟΥ, Α., ΚΟΥΤΕΛΑΚΗΣ, Χ. 1997. «Πέντε όψεις της Τήνου. Με τα μάτια των ναυτικών του 17ου αιώνα», στο: Κ. ΔΑΝΟΥΣΗΣ (επιμ.), *Τήνος & θάλασσα. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης 5 & 6 Σεπτεμβρίου 1996*, Αθήνα, 29-46.
- ΧΑΒΙΑΡΑΣ, Ν. 1915. «Σποράδων Επιγραφαί», *ΑΕ*, 132-133.
- ΧΟΥΠΗΣ, Δ. 1993. *Καμινाराίοι και υλοτόμοι. Ιστορικά και λαογραφικά των δύο παραδοσιακών επαγγεμάτων*, Αθήνα.
- ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, Β. 2017. «Νεκροταφείο της Πρωτοχαλκής II περιόδου στη Μεσαριά της νήσου Κω», στο: ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ 2017, 135-150.
- ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, Γ. 1966. «Επί της γεωλογίας της νήσου Αστυπάλαιας», *Επιστημονική Επετηρίς της Σχολής των Φυσικών και Μαθηματικών Επιστημών ΑΠΘ* 10, 171-180.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- ADAM, J.-P. 2001. *Roman building. Materials and Techniques*, London.
- ADORNATO, G. 2012. "Phalaris: Literary myth or historical reality? Reassessing Archaic Akragas", *AJA* 116, 483-506.
- AHRWEILER, H. 1966. *Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles*, Paris.
- ALTROCCHI, R. 1921. "The calumny of Apelles in the Literature of the Quattrocento", *Publications of the Modern Language Association of America* 36/3, 454-491.
- ANGOLD, M. 2012. "Michael VIII Palaiologos and the Aegean", στο: G. SAINT-GUILLAIN, D. STATHAKOPOULOS (επιμ.), *Liquid & Multiple: Individuals & Identities in the Thirteenth-century Aegean*, Paris, 27-44.
- ARMAO, E. 1951. *In giro per il mar Egeo con Vincenzo Coronelli. Note di topologia, toponomastica et storia medievali. Dinasti e famiglie italiane in Levante*, Firenze.
- ARVEILLER-DULONG, V., NENNA, M.-D. 2011. *Les verres antiques du Musée du Louvre*, vol. III : *Parures, instruments et éléments d'incrustation*, Paris.
- ASSIMAKOPOULOU-ATZAKA, P. 1991. "The mosaic pavements of the Aegean Islands during the Early Christian period", στο: XXXVIII *Corso di Culture sull' arte ravennate e bizantina*, Ravenna, 33-65.
- ATAKUMAN, Ç. 2017. "Figurines of the Anatolian Early Bronze Age: The assemblage from Koçumbeli-Ankara", *Anatolian Studies* 67, 85-108.
- ATHANASSIOU, A. 2022. "The fossil record of continental elephants and mammoths (Mammalia: Proboscidea: Elephantidae) in Greece", στο: *VLA-CHOS* 2022, 345-391.
- ATHANASSIOU, A., HERRIDGE, V., REESE, D. S., ILIOPOULOS, G., ROUSSIAKIS, S., MITSOPOULOU, V., TSIOLAKIS, E., THEODOROU, G. 2015. "Cranial evidence for the presence of a second endemic elephant species on Cyprus", *Quaternary International* 379, 47-57.
- ATHANASSIOU, A., VAN DER GEER, A. A. E., LYRAS, G. 2019. "Pleistocene insular Proboscidea of the Eastern Mediterranean: A review and update", *Quaternary Science Reviews* 218, 306-321.
- BAKER, J. 2020. *Coinage and Money in Medieval Greece 1200-1430* (The Medieval Mediterranean. Peoples, Economies and Cultures, 400-1500, vol. 124/1), 2 vols, Leiden, Boston.
- BALARD M. 1997, "La lotta contro Genova", στο: G. ARNALDI, D. CRACCO, A. TENENTI (επιμ.), *Storia di Venezia. Dalle origini alla caduta della Serenissima*, v. 3 (La formazione dello stato patrizio), Rome, 128-158.
- BALARD, M. 2012. "Buondelmonti and the Holy War", στο: R. GERTWAGEN, E. JEFFREYS (επιμ.), *Shipping, Trade and Crusade in the Medieval Mediterranean. Studies in Honour of John Pryor*, Farnham, Burlington, 387-395.
- BALDINI, I., MARSILI, G., PELLACCHIA, D. 2017. "Archaeological research on Early Byzantine Kos. The Episcopal complex in the western baths district", στο: ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ 2017, Γ', Μυτιλήνη, 251-270.
- BARSANTI, C. 2001. "Costantinopoli e l'Egeo nei primi decenni del XV secolo: la testimonianza di Cristoforo Buondelmonti", *Rivista dell'Istituto Nazionale d'archeologia e storia dell'arte* 56, III Serie, XXIV, 83-254.
- BARTUSIS, M. C. 2012. *Land and Privilege in Byzantium: The Institution of Pronoia*, Cambridge.
- BATE, D. M. A. 1903. "Preliminary note on the discovery of a pigmy elephant in the Pleistocene of Cyprus", *Proceedings of the Royal Society of London* 71, 498-500.
- BAUDEN, F. (επιμ.) 2000. *Le voyage à Smyrne. Un manuscrit d'Antoine Galland (1678) contenant Smyrne ancienne & moderne & extraits du Voyage fait en Levant*, Paris.
- BAUDIN, L. S. 1840². *Manuel du pilote de la mer Méditerranée, deuxième partie, ou description des côtes de la mer Méditerranée, depuis le cap Bon et la Sicile jusqu'au golfe d'Alexandrette, y compris la mer Adriatique et l'Archipel*, Toulon.
- BAYKAL-SEEHER, A., OBLADEN-KAUDER, J. 1996. *Demircihüyük 4. Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1975-1978: Die Kleinfunde*, Mainz.
- BELOYANNI, M. P. 2000. "Baskets in the fresco of the 'Saffron Gatherers' at Akrotiri, Thera: Relevance to the present", στο: S. SHERRATT (επιμ.), *The Wall Paintings of Thera. Proceedings of the First International Symposium*, Athens, 568-579.
- BEAN, G. E., COOK, J. M. 1956. "The Carian coast III", *BSA* 52, 58-146.
- BELMONT, J. S., RENFREW, C. 1964. "Two prehistoric sites on Mykonos", *AJA* 68, 395-400.
- BENT, M. 1888. "Discoveries in Asia Minor", *Journal of Hellenic Studies* 9, 82-87.
- BENZI, M. 1984. "Evidence for a Middle Minoan Settlement on the Acropolis at lalysos (Mt. Philerimos)", στο: R. HÄGG, N. MARINATOS (επιμ.), *The Minoan Thalassocracy, Myth and Reality. Proceedings of the Third International Symposium at the Swedish Institute in Athens 1982, 31 May - 5 June, 1982, Stockholm, Skrifterutgivna av Svenska instituteti Athen, Göteborg*, 93-104.
- BENZI, M. 1993. "The Late Bronze Age pottery from Vathy cave, Kalymnos", στο: C. and P. ZERNER, J. WINDER (επιμ.), *Wace and Blegen: Pottery as Evidence for Trade in the Aegean Bronze Age 1939-1989*, Amsterdam, 275-288.
- BENZI, M. 1997. "The late Early Bronze Age finds from Vathy Cave (Kalymnos) and their links with the Northeast Aegean", στο: ΝΤΟΥΜΑΣ, LA ROSA 1997, 383-394.
- BENZI, M. 2008. "A forgotten island: Kalymnos in the Late Neolithic period", στο: H. ERKANAL, H. HAUPTMANN, V. ŞAHOĞLU, R. TUNCEL (επιμ.), *The Aegean in the Neolithic, Chalcolithic and the Early Bronze Age. Proceedings of the International Symposium, October 13th-19th 1997, Urla - İzmir (Turkey)*, Ankara, 85-108.
- BENZI, M. 2011. "Daskalio (Vathy), Kalymnos: A Late Bronze I sacred cave in the East Aegean", στο: W. GAUSS, M. LINDBLOM, R. AGNUS, K. SMITH, J. C. WRIGHT (επιμ.), *Our Cups Are Full: Pottery and Society in the Aegean Bronze Age. Papers Presented to Jeremy B. Rutter on the Occasion of his 65th Birthday* (BAR IS 2227), Oxford, 13-24.
- BENZI, M. 2020. *An Island in Prehistory. Neolithic and Bronze Age Finds from Kalymnos, Dodecanese* (Monografie della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente XXX), Atene.
- BENZONI, G. 1987. "Per un profilo dei Querini Stampalia: appunti e spunti", στο: G. BUSSETO, M. GAMBIER (επιμ.), *I Querini Stampalia, un ritratto di famiglia nel Settecento veneziano*, Venezia, 25-41.
- BERNABÒ-BREA, L. 1964. *Poliochni: città preistorica nell'isola di Lemnos*, I, Roma.
- BESSEY, V., DE VAIVRE, J.-B. 2019. "Splendeurs et misères d'un haut dignitaire de L'Ordre des Hospitaliers de Saint-Jean de Jérusalem : frère Fantino Querini", *Bulletin : Société de l'Ordre de Malte* 40, 23-85.
- BETANCOURT, P. P. 1997. "The trade route for Ghyali obsidian", στο: R. LAFFINEUR, P. BETANCOURT (επιμ.), *TEXNH: Craftsmen, Craftswomen and Craftsmanship in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 6th International Aegean Conference. Philadelphia, Temple University, 18-21 April 1996* (Aegaeum 16), Liège, Austin, 171-175.
- BISAHA, N. 2004. *Creating East and West, Renaissance Humanists and the Ottoman Turks*, Philadelphia.
- BOURAS, C. 1981. "City and village: Urban design and architecture", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 31/2, 611-653.

- BRANDOLI, C. (επιμ.) 2011. *Luchino dal Campo, Viaggio del marchese Nicolò d'Este al Santo Sepolcro* (1413) (Biblioteca della Rivista di Storia e Letteratura Religiosa. Testi e documenti XXIV), Firenze.
- BROODBANK, C. 1989. "The longboat and society in the Cyclades in the Keros-Syros culture", *AJA* 93, 319-337.
- BROODBANK, C. 2000. *An Island Archaeology of the Early Cyclades*, Cambridge.
- BUCHHOLZ, H. G. 2007. "Geologie und prähistorische Archäologie auf Nisyros und Giali, zwei Kleinen Inseln des Dodekanes / Γεωλογία και προϊστορική αρχαιολογία στη Νίσυρο και στο Γυαλί, δύο μικρά νησιά των Δωδεκανήσων", στο: *Archäologische Forschung und Funde in der Dodekanes. Rhodos, Ialysos, Kos, Nisyros und Giali / Αρχαιολογικές έρευνες και ευρήματα στα Δωδεκάνησα. Ρόδος, Ιαλυσός, Κως, Νίσυρος και Γυαλί*, Weilheim, 185-277.
- BUCHHOLZ, H. G., ALTHAUS, E. 1982. *Nisyros. Giali. Kos. Ein Vorbericht über archäologisch-mineralogische Forschungen auf griechischen Inseln* (Archäologische Obsidian-Forschungen, Band I), Mainz.
- BUCHON, J.-A. 1843. *Nouvelles recherches historiques sur la principauté française de Morée*, Paris.
- BUIKSTRA, J. E., UBELAKER, D. H. 1994. *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains*, Fayetteville, Arkansas.
- BÜRCHNER, L. 1921. *Realencyclopädie der classischen Artertumswissenschaft* XXI, I, 463.
- BÜRCHNER, L. 1924. *Realencyclopädie der classischen Artertumswissenschaft* XXIII, I, 1055.
- BURTON-BROWN, T. 1947. "Prehistoric remains on Kalymnos", *Journal of Hellenic Studies* 67, 128.
- CALAFAT, G., KAISER, W. 2016. "Le laboratoire méditerranéen. Course et piraterie aux XVIe et XVIIe siècles", στο: G. BUTI, P. HRDĚJ (επιμ.), *Histoire des pirates et des corsaires. De l'Antiquité à nos jours*, Paris, 225-247.
- CANN, J. R., DIXON, J. E., RENFREW, C. 1968. "Appendix IV. The sources of the Saliagos obsidian", in: EVANS, RENFREW 1968, 105-107.
- CANN, J. R., RENFREW, C. 1964. "The characterization of obsidian and its application to the Mediterranean region", *Proceedings of the Prehistoric Society* 30, 111-133.
- CARBONE, S. (επιμ.) 1978, 1985. *Pietro Pizolo, Notaio in Candia*, 2 vols, Venezia.
- CARINI VENTURINI, V., ZAGO, R. (επιμ.) 1987. *Archivio privato della famiglia Querini Stampalia. Inventario*, Venezia.
- CARR, M. 2015. *Merchant Crusaders in the Aegean, 1291-1352*, Woodbridge.
- CARTER, T. 2008. "The consumption of Obsidian in the Early Bronze Age Cyclades", στο: BRODIE et al. 2008, 225-235.
- CARTER, T., CONTRERAS, D. A., HOLCOMB, J., MIHAILOVIC, D., SKARPELIS, N., CAMPEAU, K., MOUTSIU, T., ATHANASOULIS, D. 2017. "The Stélida Naxos Archaeological Project: New Studies of an Early Prehistoric Chert Quarry in the Cyclades", στο: D. W. RUPP, J. E. TOMLINSON (επιμ.), *From Maple to Olive: Proceedings of a Colloquium to Celebrate the 40th Anniversary of the Canadian Institute in Greece, Athens, 10-11 June 2016*, Athens, 75-103.
- CASTELFRANCHI, M. F. 1994. "Amboni carii: un caso desueto", *Boreas* 17, 49-52.
- CAVANAGH, W. 2007. "Food preservation in Greece during the Late and Final Neolithic Periods", στο: C. MEE, J. RENARD (επιμ.), *Cooking up the Past. Food and Culinary Practices in the Neolithic and Bronze Age Aegean*, Oxford, 109-122.
- CHERRY, J. F. 1990. "The first colonization of the Mediterranean islands: A review of recent research", *Journal of Mediterranean Archaeology* 3, 145-221.
- CHERRY, J. F., TORRENCE, R. 1974. "The typology of chipped stone assemblages in the prehistoric Cyclades", στο: J. A. MACGILLIVRAY, R. L. N. BARBER (επιμ.), *The Prehistoric Cyclades. Contributions to a Workshop on Cycladic Chronology*, Edinburgh, 12-25.
- CHRISTAKIS, K. 2005. *Cretan Bronze Age Pithoi. Traditions and Trends in the Production and Consumption of Storage Containers in Bronze Age* (Prehistory Monographs 18), Philadelphia.
- CHRISTIDIS, G., MANUTSOGLU, E., ÁRKAI, P. 2003. "K-, Na- and mixed Na-K-white micas in the Ravdoucha (Tyros) Beds and the Quartzite-Phyllite Formation, Crete: An indication for disequilibrium conditions of very low-temperature metamorphism", στο: *EUROCLAY 2003. 10th Conference of the European Clay Groups Association, Modena, Italy, June 22-26, 2003*, Abstracts, 66.
- CHRISTMANN, E. 1996. *Die deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia-Magula in Thessalien II. Die frühe Bronzezeit*, Bonn.
- CHRYSOSTOMOU, P., JAGOULIS, T., MÄDER, A. 2015. "The 'culture of four lakes'. Pre-historic lakeside settlements (6th-2nd mill. BC) in the Amindeon Basin, Western Macedonia, Greece", *Archéologie suisse* 38 (3), 24-32.
- CLARK, R. N. 1999³. "Spectroscopy of rocks and minerals, and principles of spectroscopy", στο: A. N. RENCZ (επιμ.), *Remote Sensing for Earth Sciences - Manual of Remote Sensing*, New York, 672.
- CLARK, R. N., KING, T. V. V., KLEJWA, M., SWAYZE, G. A., VERGO, N. 1990. "High spectral resolution reflectance spectroscopy of minerals", *Journal of Geophysical Research* 95, 12653-12680.
- CLARK, R. N., SWAYZE, G. A., WISE, R., LIVO, E., HOEFEN, T., KOKALY, R., SUTLEY, S. J. 2007. "USGS digital spectral library splib06a", *U.S. Geological Survey, Digital Data Series 231*, Denver.
- CLEMENT, A., HILLSON, S., MICHALAKI-KOLLI, M. 2008. "The ancient cemeteries of Astypalaia, Greece", *Archaeology International* 12, 17-21. <<http://doi.org/10.5334/ai.1205>>.
- COARELLI, F. 1988. *Greek and Roman Jewellery* (transl. D. Strong), London.
- COLEMAN, J. E. 1974. "The chronology and interconnections of the Cycladic islands in the Neolithic period and the Early Bronze Age", *AJA* 78, 333-344.
- COLEMAN, J. E. 1977. *Keos I. Kephala. A Late Neolithic Settlement and Cemetery*, Princeton.
- COLEMAN, J. E. 1985. "'Frying pans' of the Early Bronze Age Aegean", *AJA* 89, 191-219.
- CONRADY, L. 1882. *Vier rheinische Palaestina-Pilgerschriften des XIV. XV. und XVI. Jahrhunderts*, Wiesbaden.
- COOK, A. B. 1965. *Zeus. A Study in Ancient Religion*, II, Cambridge.
- COURTY, M.-A., ALLUE, E., HENRY, A. 2020. "Forming mechanisms of vitrified charcoals in archaeological firing assemblages", *Journal of Archaeological Science Reports* 30 (2020) 102215. <<https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2020.102215>>.
- CRADDOCK, P. T. 1976. "The composition of the copper alloys used by the Greek, Etruscan and Roman Civilizations. 1. The Greeks before the Archaic period", *Journal of Archaeological Science* 3, 93-113.
- CRILLY, N. 2010. "The roles that artefacts play: Technical, social and aesthetic functions", *Design Studies* 31 (4), 311-344.
- CROWWEL, J. H. 1972. "Mycenaean pictorial pottery in Holland", *Bulletin Antieke Beschaving* 47, 14-30.
- CROWLEY, J. K. 1986. "Visible and near-infrared spectra of carbonate rocks-reflectance variations related to petrographic texture and impurities", *Journal of Geophysical Research* 91, 5001-5012.
- CROWLEY, J. L. 1989. "Subject matter in Aegean art: the crucial changes", στο: R. LAFFINEUR (επιμ.), *Transition. Le monde égéen du Bronze moyen au Bronze récent. Actes de la 2e Rencontre égéenne internationale de l'Université de Liège, 18-20 avril 1988* (Aegaeum 3), Liège, 203-225.
- CRUMLIN-PEDERSEN, O., MCGRAIL, S. 2006. "Some principles for the reconstruction of ancient boat structures", *The International Journal of Nautical Archaeology* 35 (1), 53-57.

- CUNET, V. 1892. *La Turquie d'Asie. Géographie administrative, statistique descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie-Mineure*, vol. 1, Paris.
- CULLEN, T. 1995. "Mesolithic mortuary ritual at Franchthi Cave, Greece", *Antiquity* 69, 270-289.
- CULLEN, T., TALALAY, L. E., KELLER, D. R., KARIMALI, L., FARRAND, W. R. 2013. *The Pre-history of the Paximadi Peninsula, Euboea, Pennsylvania*.
- CULTRARO, M. 2013. "Food preparation and consumption in the Early Bronze Age of the Northern Aegean: Evidence from Poliochni, Lemnos", στο: G. GRAZIADIO, R. GUGLIELMINO, V. LENUZZA, S. VITALE (επιμ.), *Φιλική Συναυλία. Studies in Mediterranean Archaeology for Mario Benzi* (BAR IS 2460), Oxford, 103-111.
- CUMMESSON, S. 2018. "Keep your head high: Skulls on stakes and cranial trauma in Mesolithic Sweden", *Antiquity* 92, is. 361, 74-90.
- DALCHÉ, P. G. 1995. *Carte marine et portulan au XIIe siècle. Le Liber de existentia riverarium et forma maris nostri mediterranei* (Pise, circa 1200), Paris.
- DAL POZZO, F. B. 1715. *Historia della Sacra Religione Militare di S. Giovanni Gerosolimitano detta di Malta*, Venezia.
- DAWKINS, R. M. 1902-1903. "Notes from Karpathos", *BSA* 9, 176-210.
- DAWKINS, R. M. 1904. "Excavations at Palaikastro. III", *BSA* 10, 196-202.
- DAWKINS, R. M. 1904-1905. "Excavations at Palaikastro", *BSA* 11, 258-308.
- DAWKINS, R. M. 1944. "The Pirate's Grave: A Story of Astypalaia", στο: H. HUGHES (επιμ.), *The Glory that is Greece*, St. Albans, 37-42.
- DAWKINS, R. M., DROOP, J. P. 1911. "Excavations at Phylakopi", *BSA* 17, 8-22.
- DAWKINS, R. M., WACE, A. J. B. 1905-1906. "Notes from the Sporades, Astypalaia, Telos, Nisyros, Leros", *BSA* 12, 151-174.
- DE CONTRERAS, A. 1994. *Αναμνήσεις ενός κουρσάρου* (μτφρ. - πρόλογος - σημειώσεις Β. Νικολαΐδη), Αθήνα.
- DELATTE, A. (επιμ.) 1947. *Les portulans grecs* (Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de L'Université de Liège, Fascicule CVII), Paris.
- DELIAGIANNAKIS, G. 2016. *The Dodecanese and the Eastern Aegean Islands in Late Antiquity, AD 300-700*, Oxford.
- DELLA SETA, A. 1922. *Rivista Archeologia Italiana di Atene*, Dicembre 1922.
- DELLA SETA, A. 1924-1925. "Chronaca delle belle arti. Escursioni e viaggi", 87-88.
- DEPPERT-LIPPITZ, B. 1985. *Griechischer Goldschmuck* (Kulturgeschichte der Antiken Welt 27), Mainz.
- DEROSAS, R. 1987. "I Querini Stampalia vicende patrimoniali dal Cinque all'Ottocento", στο: G. BUSSETO, M. GAMBIER (επιμ.), *I Querini Stampalia, un ritratto di famiglia nel Settecento veneziano*, Venezia, 43-87.
- DI SALVO, M., MORI, L., MURU, C. 2017. "The Mediterranean community of practices speaking and writing in Early Modern documents", στο: P. MOLINELLI (επιμ.), *Language and Identity in Multilingual Mediterranean Settings: Challenges for Historical Sociolinguistics* (Trends in Linguistics Studies and Monographs, v. 310), Berlin, Boston.
- DOUMAS, C. 1994. "The Aegean during the Neolithic", στο: S. J. DE LAET (επιμ.), *History of Humanity*, vol. I: *Prehistory and the Beginnings of Civilization*, London, 501-510.
- DOXIADIS, C. A. 1968. *Ekistics. An Introduction to the Science of Human Settlements*, London.
- EARLE, P. 2010. *Κουρσάροι της Μάλτας και της Μπαρμπαριάς* (μτφρ. Μ. Κοκολάκης), Αθήνα.
- ELSTER, E. S. 2003. "Grindstones, polished edge-tools, and other stone artifacts", στο: E. S. ELSTER, C. RENFREW (επιμ.), *Prehistoric Sitagroi: Excavations in Northeast Greece, 1968-1970*, vol. 2: *The Final Report* (Monumenta Archaeologica 20), Los Angeles, 175-195, 204-227.
- EVANS, J. D., RENFREW, C. 1968. *Excavation at Saliagos Near Antiparos* (BSA Suppl. 5), London.
- FAMERIE, É. (επιμ.) 2006. *J.-B.-G. d'Ansse de Villosion. De l'Hellade à la Grèce. Voyage en Grèce et au Levant (1784-1786)* (Altertumswissenschaftliche - Texte und Studien 40), Hildesheim, Zurich, New York.
- FEDALTO, G. 1981. *La Chiesa Latina in Oriente*, vol. 3, Verona.
- FELSCH, R. C. S. 1988. *Samos 2. Das Kastro Tigani. Die spätneolithische und chalkolithische Siedlung*, Bonn.
- FINLAY, G. 1878. *History of Greece from its Conquest by the Romans to the Present Time, B.C. 146 to A.D. 1864*, vol. 7: *Medieval Greece and the Empire of Trebizond, A.D. 1204-1461*, Oxford.
- FITZGERALD, C., HILLSON, S. 2009. "Deciduous tooth growth in an ancient Greek infant cemetery", στο: T. KOPPE, G. MEYER, K. W. ALT (επιμ.), *Comparative Dental Morphology. 14th International Symposium on Dental Morphology, Greifswald, August 2008: Selected papers* (Frontiers of Oral Biology 13), Basel, 178-183.
- FLOHR, S., SCHULTZ, M. 2009. "Differential diagnosis of mastoid hypocoelarity in human skeletal remains", *American Journal of Physical Anthropology* 140, 442-453.
- FONTENAY, M. 1997. "Les derniers feux du 'corso' chrétien à Malte (1679-1798)", στο: C. VILLAIN-GANDOSSI, L. DURTESTE, S. BUSUTTIL (επιμ.), *Méditerranée, mer ouverte. Actes du Colloque de Marseille (21-23 septembre 1995)*, vol. 1, *Du XVIe au XVIIIe siècle*, Malta, 209-226.
- FONTENAY, M. 2010. *La Méditerranée entre la Croix et le Croissant. Navigation, commerce, course et piraterie (XVIe-XIXe siècle)*, Paris.
- FOTHERINGHAM, J. K. 1915. *Marco Sanudo Conqueror of the Archipelago*, Oxford.
- FURNESS, A. 1956. "Some early pottery of Samos, Kalimnos and Chios", *Proceedings of the Prehistoric Society* 22, 173-212.
- GALANIDOU, N. 2003. "Reassessing the Greek Mesolithic: The pertinence of the Markovits collections", στο: GALANIDOU, PERLÈS 2003, 99-112.
- GALANIDOU, N., PERLÈS, C. (επιμ.) 2003. *The Greek Mesolithic. Problems and Perspectives* (BSA Studies 10), London.
- GALLINA, M. 2008. "La navigazione di cabotaggio a creta nella seconda metà del trecento (dai registri notarili Candioti)", *Θησαυρίσματα* 30, 21-103.
- GASSENDI, J.-J.-B. 1798². *Aide-mémoire, à l'usage des officiers d'artillerie de France attachés au Service de Terre*, tome second, Paris.
- Gazette 1668. *Ανώνυμος*, "Le combat donné entre quatre Vaisseaux de Malthe, & cinquante-quatre Galères des Turcs, commandées par le Capitain Bassa", *Gazette* 81 (12 juillet), 649-660.
- Gazette 1673. *Ανώνυμος*, "Les particulierités de la Défaite de la Caravane des Turcs, dans le Canal de Rhodes, par le Chevalier d'Harcourt", *Gazette* 108 (7 septembre), 857-868.
- GENSOLLEN, O. 1905. "Notice généalogique sur les Geoffroy d'Antrechaux", *Répertoire des Travaux de la Société de Statistique de Marseille* 46, 164-214.
- GEORGIADIS, M. 2012. *Kos in the Neolithic and Early Bronze Age. The Halasarna Finds and the Aegean Settlement Pattern*, Philadelphia.
- GERLAND, E. 1903. *Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Erzbistums Patras* (Bibliotheca scriptorum graecorum et romanarum Teubneriana Scriptores Graeci, fasc. 5), Leipzig.
- GEROLA, G. 1916. "I monumenti medioevali delle tredici Sporadi. Parle Seconda", *ASAtene* 2, 1-101.
- GHEORGHE, D. C., STANCIU, A. E., ULICI, A., ZAMFIR-CHIRU-ANTON, A. 2016. "Bilateral external ear canal osteomas - discussion on a clinical case", *Journal of Medicine and Life* 9(4), 434-436.
- GIMBUTAS, M. 1986. "Mythical imagery of Sitagroi society", στο: C. RENFREW, M.

- GIMBUTAS, E. S. ELSTER (επιμ.), *Excavations at Sitagroi. A Prehistoric Village in Northeast Greece*, Vol. 1 (Monumenta Archaeologica 13), Los Angeles, 225-289.
- GORETI MARGALHA, M., APPLETON, J., CARVALHO, F., VEIGA, R., SANTOS SILVA, A., DE BRITO, J. 2008. "Traditional lime kiln – Industry or archaeology?", *Characterization, diagnosis, conservation, repair and compatibility, HMC08, Historical Mortars Conference, September 2008* <https://www.researchgate.net/publication/283324537_Traditional_Lime_kilns_-_Industry_or_Archeology> (29.01.2020).
- GRANT, K. M., ROHLING, E. J., BRONK RAMSEY, C., CHENG, H., EDWARDS, R. L., FLORINDO, F., HESLOP, D., MARRA, F., ROBERTS, A. P., TAMISIEA, M. E., WILLIAMS, F. 2014. "Sea-level variability over five glacial cycles", *Nature Communications* 5 (5076), 1-9.
- GÜNEL, S. 2014. "New contributions regarding prehistoric cultures in the Meander region: Çine-Tepecik", στο: B. HOREJS, M. MEHOFER (επιμ.), *Western Anatolia before Troy Proto-Urbanisation in the 4th Millennium BC?. Proceedings of the International Symposium held at the Kunsthistorisches Museum Wien, Vienna, Austria, 21-24 November, 2012*, Vienna, 83-103.
- GÜNEL, S. 2018. "Prehistoric culture at Çine-Tepecik and its contribution in the archaeology of the region", στο: S. DIETZ, F. MAVRIDIS, Z. TANKOSIĆ, T. TAKAOĞLU (επιμ.), *Communities in Transition. The Circum-Aegean Area during the 5th and 4th Millennia BC* (Monographs of the Danish Institute in Athens 20), Oxford, Philadelphia, 538-547.
- HACKE, W. 1699. "Mr. Roberts's adventures among the corsairs of the Levant; his account of their way of living; description of the Archipelago islands, taking of Scio, & c.", στο: W. HACKE (επιμ.), *A Collection of Original Voyages*, London, 1-53.
- HANSCHMANN, E., MILOJČIĆ, V. 1976. *Die deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Magula in Thessalien*, Vol. 3. *Die frühe und beginnende mittlere Bronzezeit* (Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäol. des Mittelmeer-Kulturraumes, 13-14.), Bonn.
- HASLUCK, F. W. 1911. "Depopulation in the Aegean Islands and the Turkish Conquest", *BSA* 17, 151-181.
- HEAD, B. 1897. *Catalogue of the Greek Coins of Caria, Cos, Rhodes*, London.
- HEMMINGA, M. A., DUARTE, C. M. 2000. *Seagrass Ecology*, Cambridge.
- HENDY, M. F. 1969. *Coinage and Money in the Byzantine Empire, 1081-1261*, Washington DC.
- HENDY, M. F. 1999. *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, vol. 4: *Alexius I to Michael VIII, 1081-1261*, Washington DC.
- HERBST, R. 1936. "Nisyros", στο: G. WISSOWA, W. KROLL (επιμ.), *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* XVII. 1, Stuttgart, 766.
- HEURTLEY, W. A. 1939. *Prehistoric Macedonia*, Cambridge.
- HIGGINS, R. 1980². *Greek and Roman Jewellery*, Berkeley, Los Angeles.
- HIGGINS, M. D., HIGGINS, R. 1996. *A Geological Companion to Greece and the Aegean*, London.
- HIGGS, E. S. 1968. "The animal bones", στο: EVANS, RENFREW 1968, 114-117.
- HILLSON, S. 2001. "Investigating ancient cemeteries on the island of Astypalaia, Greece", *Archaeology International* 5, 29-31. <<http://doi.org/10.5334/ai.0509>>.
- HILLSON, S. 2002. "Studying people", στο: G. BARKER (επιμ.), *Companion Encyclopedia of Archaeology*, Routledge, 312-355.
- HILLSON, S. 2009. "The world's largest infant cemetery and its potential for studying growth and development", στο: L. A. SCHEPARTZ, S. C. FOX, C. BOURBOU (επιμ.), *New Directions in the Skeletal Biology of Greece* (Hesperia Suppl. 43), Princeton, 137-154.
- HILLSON, S. 2014. *Tooth Development in Human Evolution and Bioarchaeology*, Cambridge.
- HILLSON, S. 2017. "Human remains from the Kyllindra and Katsalos cemeteries on the island of Astypalaia", στο: ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ 2017, Γ', Μυτιλήνη, 355-364.
- HILLSON, S., FANTAOUSAKI, C. in press. "Birth and death interwoven. Opportunities and challenges provided by the human remains from the world's largest ancient children's cemetery on Astypalaia", στο: *They are not Silent after all... Human Remains in Archaeological Museums. Ethics and display. Proceedings of the International Conference on Human Remains in Archaeological Museums (Athens, 31.10.2019-1.11.2019)*.
- HÖCKMANN, O. 1977. "The Neolithic and Early Bronze Age idols of Anatolia" στο: J. THIMME (επιμ.), *Art and Culture of the Cyclades in the Third Millennium B.C.*, Chicago, 173-184.
- HOOD, S. 1981. *Excavations in Chios 1938-1955: Prehistoric Emporio and Ayio Gala*, Vol. I (BSA Suppl. 15), Oxford.
- HOOD, S. 1982. *Excavations in Chios 1938-1955: Prehistoric Emporio and Ayio Gala*, Vol. II (BSA Suppl. 16), Oxford.
- HOOKER, J. T. 1994. *Εισαγωγή στη Γραμμική Β* (μτφρ. Χ. Ε. Μαραβέλιας), Αθήνα.
- HOOPER, O. 2010. *Handbook of Coins of The Islands. Adriatic, Ionian, Thracian, Aegean, and Carpathian Seas (Excluding Crete and Cyprus) Sixth to First Centuries BC* (The Handbook of Greek Coinage Series no 6), Lancaster, Pennsylvania, London.
- HOPE SIMPSON, S. R., DICKINSON, O. T. P. K. 1979. *A Gazetteer of the Aegean Civilisation in the Bronze Age*, Vol. 1: *The Mainland and Islands* (SIMA LII), Göteborg.
- HOPE SIMPSON, S. R., LAZENBY, J. F. 1962. "Notes from the Dodecanese", *BSA* 57, 154-175.
- HOPE SIMPSON, R., LAZENBY, J. F. 1970. "Notes from the Dodecanese II", *BSA* 65, 47-77.
- HOPE SIMPSON, R., LAZENBY, J. F. 1973. "Notes from the Dodecanese III", *BSA* 68, 127-179.
- HOPF, K. 1859. *Veneto-byzantinische Analekten*, Wien 1859 (repr. A. M. Hakkert, Amsterdam 1964) (=Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Classe, 32/3 1859).
- HOPF, CH. 1873. *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues*, Berlin.
- IMMERWAHR, S. 1971. *The Athenian Agora XIII. The Neolithic and Bronze Ages*, Princeton.
- İNALCIK, H. 1994. "Weights and measures", στο: H. İNALCIK, D. QUATAERT (επιμ.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, Cambridge, 987-994.
- JACOBSEN, T. W. 1969. "Excavation at Porto Chelli and vicinity, preliminary report II: the Franchthi Cave, 1967-68", *Hesperia* 42, 343-81.
- JACOBSEN, T. W., FARRAND, W. R. 1988. *Franchthi Cave and Paralia Maps, Plans and Sections (Excavations at Franchthi Cave, Greece, Fasc. 1: Maps, Plans, and Sections)*, Indiana.
- JACOBY, D. 1971. *La féodalité en Grèce médiévale. Les «Assises de Romanie». Sources, application et diffusion* (Documents et Recherches sur l'Économie des Pays Byzantins, Islamiques et Slaves et Leurs Relations Commerciales au Moyen Âge, 10), Paris, Le Haye.
- JACOBY, D. 2004. "The Demographic evolution of Euboea under Latin rule, 1205-1470", στο: J. CHRYSOSTOMIDES, CH. DENDRINOS, J. HARRIS (επιμ.), *The Greek Islands and the Sea*, Camberley, Surrey, 131-179.
- JOHNSON, D. L. 1980. "Problems in the land vertebrate zoogeography of certain islands and the swimming powers of elephants", *Journal of Biogeography* 7 (4), 383-398.

- JORGA, N. 1906. "Latins et Grecs d'Orient et l'établissement des Turcs en Europe (1342-1362)", *Byzantinische Zeitschrift* 15/ 1, 179-222.
- KALASHNIK, Y. 2004. *Greek Gold from the Treasure Rooms of the Hermitage*, Amsterdam.
- KALOPISSI-VERTI, S. 1991. "Kos tardoantica e bizantina nelle scoperte archeologiche dal IV secolo al 1314", στο: *XXXVIII Corso di Culture sull'arte ravennate e bizantina*, Ravenna, 233-251.
- KARABATSOS, V. 1994. "An architectural and art historical survey of the Early Christian monuments of Kalymnos and Telendos", *Κάλυμνος: Ελληνορθόδοξος ορισμός του Αιγαίου*, Αθήνα, 265-362.
- KAUTZSCH, R. 1936. *Kapitellstudien (Beiträge zu einer Geschichte des spätantiken Kapitells im Osten vom vierten bis ins siebente Jahrhundert)*, Berlin, Leipzig.
- KAZHDAN, A. P. (επιμ.) 1991. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 3, New York, Oxford.
- KEKULÉ, R. 1891. *Königliche Museen zu Berlin. Beschreibung der antiken Skulpturen*, Berlin.
- KEVREKIDIS, C., MOL, D. 2016. "A new partial skeleton of *Elephas (Palaeoloxodon) antiquus* Falconer and Cautley, 1847 (Proboscidea, Elephantidae) from Amyntaio, Macedonia, Greece", *Quaternary International* 406B, 35-56.
- KOKKINIDOU, D., NIKOLAIDOU, M. 1997. "Body imagery in the Aegean Neolithic: ideological implications of anthropomorphic figurines", στο: J. MOORE, E. SCOTT (επιμ.), *Invisible People and Processes: Writing Gender and Childhood into European Archaeology*, London, New York, 88-112.
- KONIDARIS, G. E., ATHANASSIOU, A., TOURLOUKIS, V., THOMPSON, N., GIUSTI, D., PANAGOPOULOU, E., HARVATI, K. 2018. "The skeleton of a straight-tusked elephant (*Palaeoloxodon antiquus*) and other large mammals from the Middle Pleistocene butchering locality Marathousa 1 (Megalopolis Basin, Greece): preliminary results", *Quaternary International* 497, 65-84.
- KONIDARIS, G., TSOUKALA, E. 2022. "The fossil record of the Neogene Proboscidea (Mammalia) in Greece", στο: VLACHOS 2022, 299-344.
- KYPARISSI-APOSTOLIKA, N. 2003. "The Mesolithic of Theopetra Cave: New data for a debated period of Greek Prehistory", στο: GALANIDOU, PERLÈS 2003, 189-198.
- KYPARISSI-APOSTOLIKA, N. 2021. "The Thessalian Mesolithic: Evidence from Theopetra Cave", *Journal of Greek Archaeology* 6, 25-42.
- LABAT, J.-B. (επιμ.) 1735. *Mémoires du Chevalier d'Arvieux, Envoyé Extraordinaire du Roy, à la Porte, Consul d'Alep, d'Alger, de Tripoli, & autres Echelles du Levant*, vol. 4, Paris.
- LACROIX, L. 1853. *Îles de la Grèce*, Paris.
- LAIU, A. 1972. *Constantinople and the Latins: The Foreign Policy of Andronicus II, 1282-1328*, Cambridge.
- LAMB, W. 1936. *Excavations at Thermi in Lesbos*, Cambridge.
- LAMBERT, N. (επιμ.) 1981. *La Grotte préhistorique de Kitsos (Antique). Missions 1968-1978. L'occupation néolithique. Les vestiges des temps paléolithique, de l'antiquité et de l'histoire récente*, Paris.
- LAMBERTI, L. 1848. *Portolano del mare Mediterraneo, del Mar Nero e del mare di Azof*, vol. 2, Livorno.
- LARSON, J. 2001. *Greek Nymphs. Myth, Cult, Lore*, Oxford.
- LEGRAND, E. 1897. *Description des îles de l'Archipel*, Paris.
- LEMERLE, P. 1957. *L'émirat d'Aydin, Byzance et l'Occident, Recherches sur «la geste d'Umur pacha»*, Paris.
- [LE NOBLE, E.] 1697. *Histoire et les aventures de Kemiski, Géorgienne. Par Madame D****, Brussels.
- LE PICHON, X., ANGELIER, J. 1981. "The Aegean Sea", *Philosophical Transactions of the Royal Society of London* 300 (1454), 357-372.
- LEVANTINO, L. (επιμ.) 2016. *Venezia - Senato, Deliberazioni miste*, vol. 18, *Registro XXXI (1363-1366)*, Venezia.
- LEVI, D. 1925-26a. "La necropolis geometrica di Kardiani a Tinos", *ASAtene* 8-9, 203-234.
- LEVI, D. 1925-26β. "La Grotta di Asprietra a Coò", *ASAtene* 8-9, 235-312.
- LIDDELL, H. G., SCOTT, R. 1996. *A Greek-English Lexicon*, London.
- LLOYD, S., MELLAART, J. 1965. *Beycesultan II. Middle Bronze Age Architecture and Pottery* (BIAA Occasional Monograph Series 6), London.
- LOENERTZ, R.-J. 1964. "Les Querini, comtes d'Astypalée. 1413-1537", *Orientalia christiana periodica* 30, 385-397.
- LOENERTZ, R.-J. 1965. "Les Querini, comtes d'Astypalée et seigneurs d'Amorgos, 1413-1446-1537", *Orientalia christiana periodica* 31, 372-393 (= repr. R.-J. LOENERTZ, *Byzantina et Franco-Graeca* [Storia e Letteratura. Raccolta di Studi e Testi 118], vol. 1, Roma 1970, 515-536).
- LOENERTZ, R.-J. 1972. "De quelques îles grecques et de leurs seigneurs vénitiens aux XVIe et XVe siècles", *Studi Veneziani* 14, 3-35.
- LOENERTZ, R.-J. 1975. *Les Ghisi : dynastes vénitiens dans l'archipel, 1207-1390* (Civiltà veneziana studi 26), Florence.
- LOMOLINO, M. V., VAN DER GEER, A. A. E., LYRAS, G. A., PALOMBO, M. R., SAX, D. F., ROZZI, R. 2013. "Of mice and mammoths: generality and antiquity of the island rule", *Journal of Biogeography* 40 (8), 1427-1439.
- LUTTRELL, A. T. 1989. "The Latins and Life on the Smaller Aegean Islands, 1204-1453", στο: B. ARBEL, B. HAMILTON, D. JACOBY (επιμ.), *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean After 1204*, New York (= *Special Issue on Latin and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204*, Mediterranean Historical Review, 4/1), 146-157.
- LUTTRELL, A., ZACHARIADOU, E. A. 2008. *Sources for Turkish History in the Hospitallers' Rhodian Archive (1389-1422)* (National Hellenic Research Foundation, Institute for Byzantine Research. Sources 14), Athens.
- LYRAS, G. A., ATHANASSIOU, A., VAN DER GEER, A. A. E. 2022. "The fossil record of insular endemic mammals from Greece", στο: VLACHOS 2022, 661-701.
- MACDONALD, C.F., KNAPPETT, C. 2007. *Knossos Protopalatial Deposits in Early Magazine A and the South-West Houses* (BSA Suppl. 41), London.
- MACGILLIVRAY, J. A. 2007. "Protopalatial (MM IB - MM IIIA): Early Chamber beneath the West Court, Royal Pottery Stores, the Trial KV, and the West and South Polychrome Deposit Groups", στο: N. MOMIGLIANO (επιμ.), *Knossos Pottery Handbook. Neolithic and Bronze Age (Minoan)* (BSA Studies 14), London, 105-149.
- MAGDALINO, P. 1993. *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, New York.
- MAGNI, C. 1679. *Quanto di più curioso, e vago hà potuto racorre Cornelio Magni nel primo biennio da esso consumato in viaggi, e dimore per la Turchia*, Parma.
- MAHAIRA-ODONI, E. 2007. "Venetian Colonialism in the Aegean: Sifnos in the Thirteenth Century", *Center for European Studies Working Paper Series* 144, 1-28.
- MAIURI, A. 1928. "Esplorazione di Grotte con avanzi preistorici nell'isola di Calimno", *Clara Rhodos* 1, 104-117.
- MAKOWSKI, M. 2005. "Anthropomorphic figurines of Early Bronze Age Anatolia", *Archaeologia* 56, 7-30.
- MALAMUT, E. 1988. *Les îles de l'Empire byzantin : VIIIe-XIIe siècles*, vols 1, 2, Paris.
- MALTEZOU, C. 1982. "Le famiglie degli Eudemoneioannis e Venier a Cerigo dal XII al XIV secolo: problemi di cronologia e prosopografia", *Rivista di studi bizantini e slavi* 2 (= *Miscellanea Agostino Pertusi*, vol. II), 205-218.
- MANOLIS, S., STRAVOPODI, E. 2003. "An assessment of the human skeletal remains of the Mesolithic deposits of Theopetra cave: a case study", στο: GALANIDOU, PERLÈS 2003, 207-217.

- MARANGOU, C. 1992. "Les cuillières", στο: R. TREUIL (επιμ.), *Dikili Tash. Village préhistorique de Macédoine Orientale. I. Fouilles de Jean Deshayes 1961-1975* (BCH Suppl. 24), Athènes, 133-143.
- MARKETOU, T. 1990. "Asomatos and Seraglio: EBA Production and Interconnections", *Hydra* 7, 40-47.
- MARKETOU, T. 1998. "Excavations at Trianda (Ialysos) on Rhodes: New Evidence for the Late Bronze Age I Period", *Rendiconti dell'Accademia Nazionale dei Lincei* 8, 39-82.
- MARKETOU, T. 2009α. "Ialysos and its neighbouring Areas in the MBA and LB I periods: A chance for peace", στο: C. F. MACDONALD, E. HALLAGER, W.-D. NIEMEIER (επιμ.), *The Minoans in the Central, Eastern and Northern Aegean: New Evidence. Acts of a Minoan Seminar, Athens 2005, 22-23 January 2005 in collaboration with the Danish Institute at Athens & the German Archaeological Institute at Athens 2005* (Monographs of the Danish Institute at Athens, Series), Athens, 73-96.
- MARKETOU, T. 2009β. "Rhodes and Cyprus in the Bronze Age: Old and new evidence of contacts and interactions", στο: V. KARAGEORGHIS, O. KOUKA (επιμ.), *Cyprus and the East Aegean: Intercultural Contacts from 3000 to 500 BC. An Archaeological Symposium held at Pythagoreion, Samos, October 17th-18th 2008*, Nicosia, 48-58.
- MARKETOU, T. 2010. "The small islands of the Dodecanese and the case of the south Dodecanese: Karpathos and Kasos in the Bronze Age", στο: E. CLINE (επιμ.), *Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*, Oxford, 766-774.
- MARKETOU, T. 2019. "Early Cycladic II and Early Bronze Age II finds from the Dodecanese: The case of the island of Kos", στο: MARTHARI, RENFREW, BOYD 2019, 227-231.
- MARQUIS DE LA GRANGE 1858. Nompars de Caumont, *Voyage d'Outre Mer en Jérusalem par le Seigneur de Caumont*, Paris.
- MARKOVITS, A. 1932-33. "Die Zäimis- Höhle (Kaki- Skala, Megaris, Griechenland)", *Speläologisches Jahrbuch* 13-14, 133-146.
- MARNELIS, P. 1978. *Contribution à l'étude géologique de l'arc égéen. Les îles d'Astypalea et Syrna (Dodécannèse - Grèce)* (Thèse de 3ème cycle, Université Paul et Marie Curie, Paris 6).
- MARNELIS, P. 1986. *Geological Map of Greece, 1:50.000, Astipalaia Sheet. Institute of Geological and Mining Research*, Athens.
- MARNELIS, P., BONNEAU, M. 1977. "Stratigraphie et structure de l'île d'Astypalea (Dodécannèse, Grèce)", στο: G. KALLERGIS (επιμ.), VI. *Colloquium on the Geology of the Aegean Region* 1, 323-332.
- MARSHALL, F. H. 1911. *Catalogue of the Jewellery, Greek, Etruscan, and Roman, in the Departments of Antiquities, British Museum*, London.
- MARTHARI, M., MARKETOU, T., JONES, R. E. 1990. "LB I Ceramic Connections between Thera and Kos", στο: D. A. HARDY, C. G. DOUMAS, J. A. SAKELLARAKIS, P. M. WARREN (επιμ.), *Thera and the Aegean World* III. Vol. 1: Archaeology, London, 171-184.
- MARTHARI, M., RENFREW, C., BOYD, M. (επιμ.) 2019. *Early Cycladic Sculpture in Context from Beyond the Cyclades: Mainland Greece, the North and East Aegean*, Oxford, Philadelphia.
- MAVRIDIS, F., KORMAZOPOULOU, L., PAPADEA, A., APOSTOLIKAS, O., YAMAGUCHI, D., TANKOSIC, Z., KOTZAMANI, G., TRANTALIDOU, K., KARKANAS, P., MANIATIS, Y., PAPA-GIANNI, K., LAMBROPOULOS, D. 2013. "Anonymous cave of Schisto at Keratsini, Attica: A Preliminary Report on a Diachronic Cave Occupation from the Pleistocene/Holocene Transition to the Byzantine Times", στο: MAVRIDIS, JANSEN 2013, 248-284.
- MAVRIDIS, F., JANSEN, J. (επιμ.) 2013. *Stable Places and Changing Perceptions: Cave Archaeology in Greece* (BAR IS 2558), Oxford.
- MAVRIDIS, F., THEODORAKOPOULOU, K., TRANTALIDOU, K., MANIATIS, Y. 2021. "Kouvaras cave: a new Early Holocene site in east Attica, Greece. PAST", *The Newsletter of the Prehistoric Society* 98, 14-16.
- McKEE, S. 1995. "The Revolt of St Titos in Fourteenth Century Crete: A Reassessment", *Mediterranean Historical Review* 9/2, 173-204.
- McKEE, S. 2000. *Uncommon Dominion: Venetian Crete and the Myth of Ethnic Purity*, Philadelphia.
- MELAS, M. 1985. *The Islands of Karpathos, Saros and Kasos in the Neolithic and Bronze Age* (SIMA 68), Göteborg.
- MÉLIKOFF-SAYAR, I. (επιμ.) 1954. *Le destan d'Umur Pacha (Düsturname-I Enveri)* (Bibliothèque byzantine. Documents, 2), Paris.
- MELLINK, M. J. 1970. "Excavations at Karataş-Semayük and Elmali, Lycia, 1969", *AJA* 74, 245-259.
- MERKEL, E. 1987. "Il mecenatismo ed il collezionismo artistico dei Querini Stampalia dalle origini al Settecento", στο: G. BUSSETO, M. GAMBIER (επιμ.), *I Querini Stampalia, un ritratto di famiglia nel Settecento veneziano*, Venezia, 133-153.
- MICHAELIDES, C. 2003. *The Aegean Crucible: Tracing Vernacular Architecture in Post-Byzantine Centuries*, Saint Louis, Missouri.
- MICHALAKI-KOLLIA, M. 1988. "Céramique incisée de tradition géométrique trouvée dans l'île d'Astypalée", στο: S. DIETZ, I. PAPACHRISTODOULOU (επιμ.), *Archaeology in the Dodecanese*, Copenhagen, 225-239.
- MICHALAKI-KOLLIA, M. 2010α. "Un ensemble exceptionnel d'enchytrismes de nouveau-nés, de foetus et de nourrissons découvert dans l'île d'Astypalée, en Grèce : Cimetière de bébés ou sanctuaire? (Première approche)", στο: A.-M. GUIMIER-SORBETS, Y. MORIZOT (επιμ.), *L'enfant et la mort dans l'antiquité I. Nouvelles recherches dans les nécropoles grecques, le signalement des tombes d'enfants. Actes de la table ronde internationale organisée à Athènes, École française d'Athènes, 29-30 mai 2008*, Paris, 161-205.
- MICHALAKI-KOLLIA, M. 2010β. "Dedicaces à Artemis Lochia et à Eileithyia à Astypalée. Rapport avec les 2750 enchytrismes des nouveau-nés?", στο: A. INGLESE (επιμ.), *Epigrammata. Iscrizioni greche e comunicazione letteraria in ricordo di Giancarlo Susini, Atti del convegno di Roma, Roma, 1-2 ottobre 2009*, Roma, 279-298.
- MICHALAKI-KOLLIA, M. 2013. "Les 3000 bébés d'Astypalée", *Dossiers d'Archéologie* 356, 22-29.
- MICHALAKI-KOLLIA, M., DASEN, V. 2013. "Une amulette pour la dernier voyage", *Dossiers d'Archéologie* 356, 30-31.
- MICHELOT, H. 1805. *Portulan de la mer Méditerranée, ou guide des pilotes côtiers, nouvelle édition, Corrigée, et augmentée de la description des côtes du Levant et des îles de l'Archipel, par un autre Navigateur*, Marseilles.
- MILLER, W. 1997³. *Ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα (1204-1566)* (μτφρ. Α. Φουριώτη), Αθήνα.
- MILOJČIĆ, V. 1961. *Samos I. Die prähistorische Siedlung unter dem Heraion, Grabung 1953 und 1955*, Bonn.
- MORGAN, G. 1975. "The Byzantine Claims Commission of 1278", *BZ* 69, 411-435.
- MOROZZO DELLA ROCCA, R. (επιμ.) 1950. *Benvenuto de Brixiano notaio in Candia. 1301-1302*, Venezia.
- MORRICONE, L. 1965-66. "Eleona e Langada: sepolcreti della Tarda Età del Bronzo a Co", *ASAtene* 43-44, 5-317.
- MOUNTJOY, P. A. 1999. *Regional Mycenaean Decorated Pottery*, Rahden.
- MOZZATO, A. (επιμ.) 2010. *Venezia - Senato, Deliberazioni miste*, vol. 20, *Registro XXXIII (1368-1372)*, Venezia.
- MÜLLER, K. O. (επιμ.) 1855. *Ευσταθίου Παρεκβολαί, Eustathii commentarii, Geographi graeci minores. E codicibus recognovit prolegomenis annotatione indicibus instruxit*, vol. 2, Paris.
- NIERMAYER, J. F. 1997. *Mediae Latinitatis Lexicon Minus. Lexique latin médiéval - Français/Anglais. A Medieval Latin - French/English Dictionary*, Leiden, New York, Cologne.

- NOWICKI, K. 2014. *Final Neolithic Crete and the Southeast Aegean*, Boston, Berlin.
- OBERHUMME, E. 1896. "Astypalaia", *Realencyclopädie der classischen Artertumswissenschaft* II.2, 1873-1875.
- ORLANDO, E. (επιμ.) 2015. *Venezia - Senato, Deliberazioni miste*, vol. 21, *Registro XXXIII (1372-1375)*, Venezia.
- OVERDEN, M. W. 1967. "The origin of the constellations", *The Philosophical Journal* 3: 1, 1-18.
- PAPADATOS, Y., TOMKINS, P. 2011. "Final Neolithic and Early Minoan pottery from the Pediada Survey", στο: *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006*, vol. A2, Χανιά, 713-726.
- PAPPA, M., HALSTEAD, P., KOTSAKIS, K., UREM-KOTSOU, D. 2004. "Evidence for Large-scale Feasting at Late Neolithic Makriyalos, N. Greece", στο: P. HALSTEAD, J. C. BARRETT (επιμ.), *Food, Cuisine and Society in Prehistoric Greece* (Sheffield Studies in Aegean Archaeology 5), Oxford, 17-44.
- PARRISH, D. 2001. "An Early Byzantine mosaic workshop based on Kos: Architectural context and pavement design", *Journal Antiquité Tardive* 9, 331-349.
- PASTHEY, G. 1866. *Hieroklis, Synecdemus et Notiziae Graecae Episcopatum*, Berolini.
- PATACI, S., LAFLI, E. 2019. *Hadrianopolis IV. Early Byzantine Mosaics and Frescoes from Northwestern Central Turkey* (BAR, IS 2928), Oxford.
- PATON, P. W. R. 1887. "Vases from Calymnos and Carpathos", *Journal of Hellenic Studies* VIII, 446-460.
- PEEK, W. 1969. *Inschriften von den dorischen Inseln* (Abhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig / Philologisch-historische K62/1), Berlin.
- PENNA, V. 2018. *The Thera/1910 Hoard: A Contribution to the History of Mesa Gonia, Santorini* (Memoranda Numismatica Atheniensia 3), Athens.
- PETTENELLO, S., RAUCH, S. (επιμ.) 2011. Stefano Bono, *Notaio in Candia (1303-1304)* (Fonti Per La Storia Di Venezia. Sezione III- Archivi Notarili), Roma.
- PHELPS, W. W. 2004. *The Neolithic Pottery Sequence in Southern Greece* (BAR IS 1259), Oxford.
- PIACENZA, F. 1688. *L'Egeo redivivo, o'sia Chorographia dell'Arcipelago*, Modena.
- PINARD, J. 1991. *Η βιομηχανική αρχαιολογία* (μτφρ. Γιώργος Σπανός), Αθήνα.
- PICCIRILLO, M. (επιμ.) 2003. *Io Notaio Nicola de Martoni: il pellegrinaggio ai luoghi Santi da Carinola a Gerusalemme 1394-1395* (Paris, Bibliothèque Nationale N. 6521 du Fonds latin) (Studium Biblicum Franciscanum. Collectio Maior 42), Custodia di Terra Santa.
- POULIANOS, N. A. 1986. "Osteological data of the Late-Pliocene elephant of Perdikkas", *Άνθρωπος* 11, 49-80.
- POUMARÈDE, G. 2009². *Pour en finir avec la Croisade. Mythes et réalités de la lutte contre les Turcs aux XVIe et XVIIe siècles*, Paris.
- RANDOLPH, B. 1983. *The Present State of the Islands in the Archipelago (or Arches). Sea of Constantinople, and Gulph of Smyrna with the Islands of Candia, and Rhodes*, Oxford.
- RATTI VIDULICH, P. (επιμ.) 2007. *Duca di Candia. Quaternus consiliorum (1350-1363)* (Fonti per la Storia di Venezia. Sez. I-Archivi Pubblici), Venice.
- REEDER, E. D. (επιμ.) 1999. *Scythian Gold. Treasures from Ancient Ukraine*, New York.
- RENFREW, C. 1972. *The Emergence of Civilisation. The Cyclades and the Aegean in the Third Millennium B.C.*, London.
- RENFREW, C., CANN, J. R., DIXON, J. E. 1965. "Obsidian in the Aegean: Trade and uses", *BSA* 60, 225-247.
- RIDLEY, C., WARDLE, K. A., MOULD, C. A., SMITH, J. C., HOUSELY, R., HUBBARD, R., MUSGRAVE, J., PHELPS, B. 2000. *Servia I: Anglo-Hellenic Rescue Excavations 1971-73* (BSA Suppl. 32), London.
- RIZZARDO, G. 1844. *La Presa di Negroponte fatta dai Turchi ai Veneziani nel 1457* (επιμ. E. Cicogna), Venezia.
- ROHDE, E. 1974. "Die frühbronzezeitlichen Kykladenfiguren der Berliner Antiken-Sammlung", *Forschungen und Berichte* 16, 149-159.
- ROKSANDIC, M. 2006. "Violence in the Mesolithic", *Documenta Praehistorica* XXXIII, 165-182.
- ROSS, L. 1843. *Reisen auf den griechischen Inseln des ägäischen Meeres, Zweiter Band*, Stuttgart, Tübingen.
- RYCAUT, P. 1680. *The History of the Turkish Empire from the Year 1623 to the Year 1677*, London.
- SAINT-GUILLAIN, G. 2001. "Amorgos au XIVe siècle. Une seigneurie insulaire entre Cyclades féodales et Crète vénitienne", *Byzantinische Zeitschrift* 94, 62-189.
- SAINT-GUILLAIN, G. 2004. "Seigneuries insulaires : Les Cyclades au temps de la domination Latine (XIIIe-XVe siècle)", *Médiévales* 47, 31-45.
- SAINT-GUILLAIN, G. 2006. "Les Conquistadors de l'Archipel. L'Empire latin de Constantinople, Venise et les premiers seigneurs des Cyclades", στο: G. ORTALLI, G. RAVEGNANI, P. SCHREINER (επιμ.), *Quarta Crociata. Venezia - Bisanzio - Impero Latino*, vol. 1, Venezia, 125-238.
- SAINT-GUILLAIN, G. 2015. "Protéger ou dominer? Venise et la mer Égée (xiiie-xve siècle)", στο: G. ORTALLI, O. J. SCHMITT, E. ORLANDO (επιμ.), *Il commonwealth veneziano tra 1204 e la fine della Repubblica. Identità e peculiarità*, Venezia, 305-338.
- SALETTI, B. (επιμ.) 2009. *Don Domenico Messoro, Viaggio del Sancto Sepolcro facto per lo illustro misere Milliaduxe Estense* (Fonti per la storia dell'Italia Medievale; Antiquitates. 32), Roma.
- SAMPSON, A., KOSLOWSKI, J., KASZANOWSKA, M., GIANNIOLI, B. 2002. "The Mesolithic Settlement at Maroulas, Kythnos", *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, vol. 2, no 1, 45-67.
- SAMPSON, A., KASZANOWSKA, M., KOSLOWSKI, J. 2010. *The Prehistory of the Island of Kythnos (Cyclades, Greece) and the Mesolithic Settlement at Maroulas*, Polish Academy of Arts and Sciences.
- SANTSCHI, E. 1972. "Quelques aspects du statut des non-libres en Crète au XIVe s.", *Θησαυρίσματα* 9, 104-136.
- SANTSCHI, E. 1976. *Régestes des arrêts civils et des mémoriaux (1363-1399) des archives du duc de Crète* (Bibliothèque de l'Institut hellénique d'études byzantines et post-byzantines de Venise, no 9), Venise.
- SAULGER, R. 1698. *Histoire nouvelle des anciens Ducs et autres Souverains de l'Archipel : Avec la description des principales îsles. & des choses les plus remarquables qui s'y voyent encore aujourd'hui*, Paris.
- SEROGLOU, F. K., SFAKIANAKIS, D. 2015. "Bridging North and South: The Dodecanese Islands and the 'Eastern Insular Arc' between Crete and Anatolia during the Late Bronze Age", στο: N. STAMPOLIDIS, Ç. MANER, K. KOPANIAS (επιμ.), *Nostoi. Indigenous Culture, Migration and Integration in the Aegean Islands and Western Anatolia during the Late Bronze and Early Iron Age*, Istanbul, 263-288.
- SETTON, K. M. 1984. *The Papacy and the Levant, 1204-1571*, vol. 3, Philadelphia.
- SHERK, R. K. 1984. *Rome and the Greek East to the Death of Augustus*, Cambridge.
- SIGALA, M. 2019. "The Kyphes of Chalke: A Primitive Type of Medieval Housing in a Small Island of the Dodecanese", στο: CH. DIAMANTI, A. VASSILIOU (επιμ.), in collaboration with S. ARVANITI, *Ev Sophia μαθητεύσαντες. Essays in Byzantine Material Culture and Society in Honour of Sophia Kalopissi-Verti*, Oxford, 25-38.

- SIMPSON, A. 2015. "Perceptions and interpretations of the late twelfth century in modern historiography", στο: A. SIMPSON (επιμ.), *Byzantium 1180-1204: The Sad Quarter of a Century?* (National Hellenic Research Foundation, Institute of Historical Research, International Symposium 22), Athens, 13-34.
- SINNER, L. 1824. *Buondelmonti Florentini Liber Insularum Archipelagi*, Leipzig, Berlin.
- SKON-JEDELE, N. J. 1994. *Aigyptiaka. A Catalogue of Egyptian and Egyptianizing Objects Excavated from Greek Archaeological Sites, ca. 1110-525 B.C. with Historical Commentary* (PhD thesis, University of Pennsylvania Philadelphia, Ann Arbor Microfilms).
- SLOT, B. J. 1982. *Archipelagus turbatus. Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane c. 1500-1718* (Uitgaven van het Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul 51), Istanbul.
- SLOTTA, R. 1992. *Εισαγωγή στη βιομηχανική αρχαιολογία* (μτφρ. Α. Παπαδόπουλος), Αθήνα.
- SORDINAS, A. 1970. *Stone Implements from Northwestern Corfu, Greece*, Memphis State University.
- SOTIRAKOPOULOU, P. 1986. "Early Cycladic pottery from Akrotiri on Thera and its chronological implications", *BSA* 81, 297-312.
- SOTIRAKOPOULOU, P. 2008a. "Akrotiri, Thera: the Late Neolithic and Early Bronze Age phases in light of recent excavations at the site", in: N. J. BRODIE, J. DOOLE, G. GAVALAS, C. RENFREW (επιμ.), *Horizon / 'Ορίζων. A Colloquium on the Prehistory of the Cyclades, Cambridge, 25th-28th March 2004*, Cambridge, 121-134.
- SOTIRAKOPOULOU, P. 2008β. "The Cyclades, the East Aegean Islands and the Western Asia Minor: Their Relations in the Aegean Late Neolithic and Early Bronze Age", στο: H. ERKANAL, H. HAUPTMANN, V. ŞAHOĞLU, R. TUNCEL (επιμ.), *The Aegean in the Neolithic, Chalcolithic and the Early Bronze Age. Proceedings of the International Symposium, October 13th-19th 1997, Urla - İzmir (Turkey)*, Ankara, 533-557.
- SPITAELS, P. 1982. "Final Neolithic pottery from Thorikos", στο: P. SPITAELS (επιμ.), *Studies in South Attica I* (Miscellanea Graeca 5), Gent, 9-44.
- SPORN, K. 2013. "Mapping Greek sacred caves: Sources features cults", στο: MAVRIDIS, JANSEN 2013, 25-58.
- STAHL, A. M. (επιμ.) 2000. *The Documents of Angelo de Cartura and Donato Fontanella Venetian Notaries in Fourteenth-Century Crete*, Washington DC.
- STEFANI, F., BERCHE, G., BAROZZI, N. 1896. *I Diarii di Marino Sanuto (1496-1533)*, vol. 45, Venezia.
- STUBBS, W. (επιμ.) 1867. *Gesta regis Henrici Secundi Benedicti abbatis. The Chronicle of the Reigns of Henry II and Richard I: A.D. 1169-1192: Known Commonly under the Name of Benedict of Peterborough* (Rerum Britannicarum medii aevi scriptores [Rolls Series] 49), vol. 2, London.
- STUBBS, W. (επιμ.) 1870. *Chronica magistri Rogeri de Houedene* (Rerum Britannicarum medii aevi scriptores [Rolls Series] 51), vol. 3, London.
- STOURAITI, A. 2000. *La Grecia nelle raccolte della Fondazione Querini Stampalia* (Exhibition Catalogue), Venezia.
- TAFEL, G. L. F., THOMAS, G. M. 1857. *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig: mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante vom neunten bis zum Ausgang des fünfzehnten Jahrhunderts* (Fontes rerum Austriacarum; 2. Abt.; Diplomataria et acta), Wien (repr. Amsterdam 1964).
- TALALAY, L. E. 1993. *Deities, Dolls and Devices: Neolithic Figurines from Franchthi Cave* (Excavations in Franchthi Cave Greece 9), Bloomington, Indianapolis.
- TELEVANTOU, C. 2019. "The Neolithic settlement at Strofilas, Andros", *Πάνυροι - Επιστημονικό Περιοδικό Papyri - Scientific Journal* 8, 146-181.
- THEODOROU, G. E. 1988. "Environmental factors affecting the evolution of island endemics: the Tilos example from Greece", *Modern Geology* 13 (2), 183-188.
- THEODOROU, G., SYMEONIDIS, N., STATHOPOULOU, E. 2007. "*Elephas tiliensis* n. sp. from Tilos island (Dodecanese, Greece)", *Hellenic Journal of Geosciences* 42, 19-32.
- THIRIET, FR. 1958-1961. *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie* (Documents et recherches sur l'économie des pays byzantins, islamiques et slaves et leurs relations commerciales au moyen-âge : 4), 3 vols, Paris, La Haye.
- THIRIET, FR. 1976. *Duca di Candia. Ducali e lettere ricevute (1358-1360; 1401-1405)* (Fonti per la Storia di Venezia. Sez.I, Archivi Pubblici), Venezia.
- THOMAS, G. M. 1880-1899. *Diplomatarium Veneto-Levanticum sive acta et diplomata res Venetas Graecas atque Levantis illustrantia* (Monumenti storici pubblicati dalla deputazione Veneta di storia patria, vol. 5/ serie 1, Documenti), 2 vols, Venezia.
- TIEPOLO, M.-F. 1996. "Public Documents and Notarial Praxis: Some Examples from Venetian Greece of the Early Fourteenth Century", στο: B. ARBEL (επιμ.), *Intercultural Contacts in the Medieval Mediterranean*, London, Portland (= *Mediterranean Historical Review* 10, 1-2, special issue in honor of David Jacoby), 303-321.
- TOLIAS, G. 2007. "Isolarii, fifteenth to seventeenth century", στο: D. WOODWARD (επιμ.), *The History of Cartography*, vol. 3/1: *Cartography in the European Renaissance*, Chicago, 263-284.
- TOMKINS, P. 2007. "Neolithic: Strata IX-VIII, VII-VIB, VIA-V, IV, IIIB, IIIA, IIB, IIA and IC Groups", στο: N. MOMIGLIANO (επιμ.), *Knossos Pottery Handbook: Neolithic and Bronze Age (Minoan)*, (BSA Studies 14), London, 9-48.
- TORRENCE, R., CHERRY, J. F. 1976. *Archaeological Survey of the Obsidian Source on Giali in the Dodecanese* (Unpublished, Library of British School at Athens).
- TRANTALIDOU, K. 1996. "Agriculture, Livestock, Hunting, Fisheries", στο: G. A. PΑ-ΠΑΘΑΝΑΣΣΟΠΟΥΛΟΣ (επιμ.), *Neolithic Civilization in Greece*, Athens, 95-102, 230-235.
- TRIANΤΑFYLLIDIS, P. 2015. "Archaeological Researches on Milesian Agathonisi, in the Dodecanese, Greece", στο: E. LAFLI, S. PATAKI (επιμ.), *Recent Studies on the Archaeology of Anatolia* (BAR IS 2750), Oxford.
- TRINGHAM, R., COKNEY, M. 1998. "Rethinking figurines: A critical analysis of Archaeology, Feminism and popular culture", στο: L. GOODISON, C. MORRIS (επιμ.), *Ancient Goddesses: The Myths and the Evidence*, Madison, 22-45.
- TROFIMOVA, A. (επιμ.) 2007. *Greeks on the Black Sea. Ancient Art from the Hermitage*, Los Angeles.
- TSOUGARAKIS, D. 1987. "Defection and 'Separatism' in the Aegean in the 11th and 12th Centuries", *Κρητικά Χρονικά* 27, 283-297.
- TSOUKALA, E., LISTER, A. 1998. "Remains of straight-tusked elephant, *Elephas (Palaeoloxodon) antiquus* Falc. & Caut., 1847 ESR-dated to oxygen isotope Stage 6 from Grevena (W. Macedonia, Greece)", *Bollettino della Società Paleontologica Italiana* 37 (1), 117-139.
- TSOUKALA, E., MOL, D., PΑPPA, S., VLACHOS, E., VAN LOGCHEM, W., VΑXEVAΝOΠOYΛOY, M., REUMER, J. 2011. "*Elephas antiquus* in Greece: New finds and a reappraisal of older material (Mammalia, Proboscidea, Elephantidae)", *Quaternary International* 245 (2), 339-349.
- TUZIM, K., KOROLCZUK, A. 2021. "An update on extra-oral bitter taste receptors", *Journal of Translational Medicine* 19. DOI <https://doi.org/10.1186/s12967-021-03067-y>.
- UREM-KOTSOU, D., KOTSAKIS, K. 2007. "Pottery, cuisine and community in the Neolithic of North Greece", στο: J. RENARD, CH. MEE (επιμ.), *Cooking up the*

- Past: Food and Culinary Practices in the Neolithic and Bronze Aegean*, 225-246.
- VAN DER GEER, A., LYRAS, G., DE VOS, J., DERMITZAKIS, M. 2010. *Evolution of Island Mammals: Adaptation and Extinction of Placental Mammals on Islands*, Oxford.
- VERLINDEN, CH. 1962. "La Crète débouchée et plaque tournante de la traite des esclaves aux XIVe et XVe siècles", στο: *Studi in onore di Amintore Fanfani*, 3 vols, Milano.
- VERLINDEN, CH. 1977. *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, 2 vols, Ghent.
- VIONIS, A. 2012. *A Crusader, Ottoman, and Early Modern Aegean Archaeology. Built Environment and Domestic Material Culture in the Medieval and Post-Medieval Cyclades, Greece (13th - 20th centuries AD)*, Leiden.
- VINCENT, A. 2007. "Money and coinage in Venetian Crete, c. 1400-1669: An introduction", *Θησαυρίσματα* 37, 267-236.
- VINGOPOULOU, I. 2004. *Le monde grec vu par les voyageurs du XVIe siècle* (Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, αρ. 86, Βιβλιοθήκη Ιστορίας των Ιδεών, αρ. 4), Αθήνα.
- VITALE, S. 2018. *Le classi ceramiche della "Tradizione mista" a Kos nel Tardo Bronzo IA*, Oxford.
- VITALE, S., MORRISON, J. 2017. "The Final Neolithic and Early Bronze Age from the site of the Asklepis in the Northeast Koan region", *ASAtene* 95, 39-64.
- VITALE, S., HANCOCK VITALE, T. 2013. "The Minoans in the Southeastern Aegean? The evidence from the 'Serraglio' on Kos and its significance", στο: M.-E. ALBERTI, S. SABATINI (επιμ.), *Exchange Networks and Local Transformations. Interaction and local change in Europe and the Mediterranean from the Bronze Age to the Iron Age*, Oxford, 44-59.
- VLACHOPOULOS, A. G. 2016. "Neither far from Knossos nor close to Mycenae. Naxos in the Middle and Late Bronze Age Aegean", στο: E. GOROGIANNI, P. ΠΑΥΚ, L. GIRELLA (επιμ.), *Beyond Thalassocracies: Understanding processes of Minoanisation and Mycenaeanisation in the Aegean*, Oxford. 116-135.
- VLACHOPOULOS, A. G. υπό έκδοση. "Vathy Astypalaia", στο: T. MARKETOU, S. VITALE (επιμ.), *The Southeast Aegean / Southwest Coastal Anatolian Region (SASCAR): Material Evidence and Cultural Identity I. The Early and Middle Bronze Age*, Italian School of Archaeology, May 12th to 14th, 2016.
- VLACHOPOULOS, A. G. υπό εκτύπωση. "Vathy Astypalaia. An Early Cycladic site in the Dodecanese", *AM* 2021.
- VLACHOPOULOS, A., ANGELOPOΥΛΟΥ, A. 2019. "Early Cycladic figurines from Vathy, Astypalaia", στο: MARTHARI, RENFREW, BOYD 2019, 202-226.
- VLACHOS, E. (επιμ.) 2022. *Fossil Vertebrates of Greece*, vol. 1: *Basal Vertebrates, Amphibians, Reptiles, Afrotherians, Glires, and Primates*, Cham.
- VRANOUSI, E. 1976. "À propos des opérations des Normands dans la Mer Égée et à Chypre après la prise de Thessalonique (1185-1186)", *Βυζαντινά* 8, 203-211.
- WALTERS, H. B. 1897. "On some antiquities of the Mycenaean Age recently acquired by the British Museum", *Journal of Hellenic Studies* 17, 63-77.
- WALTERS, H. B., FORSDYKE, E. J. 1930. *Corpus Vasorum Antiquorum. Great Britain*, Fasc. 7, *British Museum*, Fasc. 5, London.
- WARNER, J. L. 1994. *Elmalı Karataş II. The Early Bronze Age Village at Karataş, Bryn Mawr*.
- WILLIAMS, D., OGDEN, J. 1994. *Greek Gold. Jewellery of the Classical World*, London.
- WILSON, C. 1895. *Handbook for Travellers in Asia Minor, Transcaucasia, Persia etc.*, London.
- WILSON, D. E. 1999. *Keos IX. Ayia Irini: Periods I-III. The Neolithic and Early Bronze Age Settlements. Part 1: The Pottery and Small Finds*, Mainz.
- YOUNG, D. A., BARTER, M. J., SOUL, J. 2022. "Osteoarthritis year in review: genetics, genomics, epigenetics", *Osteoarthritis and Cartilage* 30(2), 216-225. <<https://doi.org/10.1016/j.joca.2021.11.004>>.
- ZACHARIADOU, E. A. 1980. "The Catalans of Athens and the Beginnings of the Turkish Expansion in the Aegean Area", *Studi Medievali*, 3a serie, 21/2, 821-838.
- ZACHARIADOU, E. A. 1983. *Trade and Crusade. Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydin (1300-1415)* (Library of the Hellenic Institute of Byzantine and Post-Byzantine Studies-no 11), Venice.
- ZACHAROPOULOU, G. 2002. "The 'lime village': Asvestochori, Thessaloniki, Greece", στο: P. BURMAN (επιμ.), *Celebrating Conservation. 30 years of conservation studies at the University of York*, York, 93-96.

Αρχαιολογική έρευνα πεδίου στο Βαθύ Αστυπάλαιας

http://users.uoi.gr/agvlach/vathy_astypalaia_archaeological_project/

Η διεπιστημονική έρευνα στο Βαθύ Αστυπάλαιας διενεργείται από το 2011 υπό την αιγίδα της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας και με την υποστήριξη του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, με στόχο τη μελέτη μιας εξαιρετικά προνομιακής θέσης του προϊστορικού Αιγαίου, με δυναμικά διαχρονικό χαρακτήρα. Την έρευνα διευθύνει ο αν. καθηγητής Προϊστορικής Αρχαιολογίας Ανδρέας Βλαχόπουλος και σε αυτήν μετέχουν φοιτητές και πτυχιούχοι Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και άλλων ακαδημαϊκών ιδρυμάτων, συνιστώντας τον πυρήνα μιας συμπαγούς ανασκαφικής ομάδας, με τη μόνιμη συνδρομή του τοπογράφου Διονύση Νιώτη, του εικαστικού Νίκου Σεπετζόγλου, των αρχιτεκτόνων Θεμιστοκλή Μπιλή και Μαρίας Μαγνήσαλη, και του αρχαιολόγου Σπύρου Τριάντου. Στον πυρήνα αυτόν, μέσα στα 10 χρόνια της συστηματικής επιφανειακής και ανασκαφικής έρευνας, και με την αδιάλειπτη στήριξη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, προστέθηκαν πλείστες ειδικότητες αρχαιολόγων, ανθρωπολόγων, σπηλαιολόγων, ιστορικών, αρχαιομετρών, γεωλόγων, ωκεανογράφων, μηχανικών υπολογιστών και συντηρητών αρχαιοτήτων, διαμορφώνοντας τη σημερινή 35μελή διεπιστημονική ομάδα των συνεργατών στο πεδίο και το εργαστήριο.

Οι δύο τόμοι *Βαθύ Αστυπάλαιας. Δέκα χρόνια έρευνας (2011-2020) σε ένα διαχρονικό παλίμψηστο του Αιγαίου* στεγάζουν τα πρώτα αποτελέσματα του προγράμματος, με σκοπό να αποδώσουν τα έργα και τις ημέρες των ερευνών μας στο νησί, μέσω των οποίων το Βαθύ αναδεικνύεται σε διαχρονικό πολύπτυχο της νησιωτικής Αρχαιολογίας του Αρχιπελάγους. Στον ανά χείρας Τόμο Ι και στις 18 θεματικές-χρονολογικές ενότητες του, 20 μελετητές του τόπου επιχειρούν ένα κατά το δυνατόν πλήρες αφήγημα της *Αστυπάλαιας μέσα στον Χρόνο*. Ο Τόμος ΙΙ επικεντρώνεται στην αρχαιολογική έρευνα στο Βαθύ και μελετά το σύνολο των μνημείων του σημαντικού αυτού ακταίου βιότοπου, από την προϊστορική 4η χιλιετία π.Χ. έως το ασβεστοκάμινο της οικογένειας Σταυλά, που φώλιασε στον αρχαίο πύργο του ακρωτηρίου.

ISBN 978-960-386-573-5